

Nr 1-2 2002

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 1–2 2002 Årg. 23

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Tuuli Forsgren

Biträdande redaktör: Sigurd Nygren

Redaktionskommitté: Lars-Göran Tedebrand (ordf.), Håkan Attius, Ulf Drugge, Heidi Hansson och Sven Schylberg

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas under adress:

Tuuli Forsgren

Albäcksgatan 36 I

852 35 SUNDSVALL

E-post: tuuli.forsgren@finska.umu.se

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, från 1997 150 kronor, till sällskapets postgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 1 500 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt*.

Omslagsbilden: Eva Mörner vid tiden för sin Norrlandsresa. Fotot tillhör Fyr Gullik Dahlstedt

Produktion: Gigraf

Tryckt av Grafikerna Livréna i Kungälv AB, 2002

ISSN 0349-1706

Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 2002

Medlemsinformation

Ärenden som rör adressändringar, medlemsavgifter, beställningar och betalningar av böcker från sällskapetets skriftserie eller äldre nummer av Oknytt blir snabbast åtgärdade, om Du vänder Dig direkt till biträdande redaktören, tillika sällskapetets skattmästare, Sigurd Nygren. För den som har e-post, kan meddelandet sändas den vägen. E-postadressen är:

sigurd.nygren@ersboda.ac

Ett vanligt brev går precis lika bra och då är adressen:

Johan Nordlander-sällskapet
c/o Sigurd Nygren
Måttgränd 80
906 24 Umeå

Redaktionen

KJELL RANSJÖ

Ett kårhus uppgång, nedgång och förfall¹

Två inredningsarkitekter SIR Hans Kempe och SIR Lars Ljunglöf steg av tåget i Umeå en söndag i januari 1959 och började skissa på ett inredningsförslag av Scharinska villan, studenternas nya kårhus.

Umeå hade i september 1956 fått sina första akademiker, en kull tandläkarstuderande. En kvinna och 19 unga män som gjort sitt första prekliniska år på Karolinska Institutet i Stockholm och där avlagt odontologie kandidat-examen. Studierna skulle nu fortsätta tre år i Umeå och avslutas med ett år i Stockholm.

Umeå tog väl hand om sina nya "kelgrisar" med bostäder på Berghem och en ombyggd trerummare i Bolagshuset på Skolgatan 55 som kårlokal. Undervisningen bedrevs på lasarettssområdet, där man också kunde spisa i läkarmatsalen.

Allhelgonahelgen 1956 invigdes kårlokalen med smokingbal och nymärkta toalettdörrar, Edith och Huberth. De första akademiska traditionerna hade anlagts och börjat spira.

Varje ny termin matade Stockholm på med 20 nya kandidater! Stugan blev snart för trång och dessutom hade ett magnifikt biljardbord donerats till odontologerna av Västerbottens Tandläkarförening. Denna imposanta möbel hade tidigare ägts av familjen Ahlgren i Gävle. Problemet med att härbärgera denna koloss på tre ton framgår av protokoll från Odontologiska Föreningens första sammanträde i september 1956. Temporärt löstes biljardfrågan med HSB:s goda minne och ett

källarutrymme på Orienteringstigen 2A rustades upp och blev biljardhall.

I ett brev tillställt denna artikels författare i april 1957 tackar Sveriges Förenade Studentkårer för det utomordentligt positiva bemötande dess experter i medicinska utbildningsfrågor, vice ordförande med. kand. Nils Ternér och Björn Smedby fått vid besök i Umeå 24-25 februari 1957.

Medicinarutbildning planerades till Umeå våren 1959 och kvarnarna hade börjat mala. Ett kårhus stod högt på listan, en fråga som löste sig i juni 1957, då Umeå stad köpte Scharinska villan av direktör Arne Unander Scharin för 880 000 kronor. I Umeå stads avtal med Kungliga Majestät och Kronan skulle patriciervillan hyresfritt ställas till studentkårens förfogande. Först skulle dock krävas ombyggnation och renovering för 1,5 milj för att omvandla direktörsbostaden till kårhus. Huset skulle också inredas. Odontologiska Föreningen hade sitt donerade biljardbord, men i övrigt fanns intet att fylla palatset med!

I väntans tider flyttade odontologerna 1958 till nytt provisoriskt kårhusviste på Gammlia i Hermanssonska gården, och i september invigde Hans Majestät Gustaf VI Adolf Tandläkarinstitutet, Norrlands första akademiska utbildning.

I april 1959 på Dramatens restaurang i Stockholm träffades Astras representant apotekare Stig Jakobsson, inredningsarkitekterna Kempe och Ljunglöf, kårhusstudenterna Kjell Ransjö och Lars Lignell. De kinesiska svalbona smakade förträffligt. Astra satsade stora pengar i möblerings- och inredningsförslaget av det nya kårhuset. Långa diskussioner, ljusen släcktes. Vi blev näst intill utkastade från krogen. Men ett viktigt genombrott hade gjorts. Sedermera erhöll "Stig Apotekare" och Astra ett monterat renhorn, modell större, som ett ringa tack från gästerna.

Sommaren 1959 fortsatte Ransjö och Lignell, tiggardstudenterna från första studentkullen sin stråt, påhejade av statsrå-

Bild 1. Inredningsarkitekterna Kempe och Ljunglöf, tiggarestudenterna Ransjö och Lignell och en studentmarskalk i Spanska salen vid invigningen av kårhuset den 12 mars 1960.

det Gösta Skoglund, och besökte en rad förmodat givmilda företag i dental- och läkemedelsbranschen. Även chokladtillverkare fick besök.

Operationen blev framgångsrik och de 150 000 kronorna var säkrade så att kontrakt på möbler, armaturer och textilier

Bild 2. "Spanska möbeln", en vacker från Lissabon förtullad pjäs i sen barockstil, stod en gång i Scharinska villans matsal, som hade spanskt kakel på väggarna. Idag är bord och stolar åter i fadershuset!

Bild 3. I den nyreparerade festvåningen i Scharinska villan hänger idag porträttet av Egil Unander Scharin, målat av C.M. Lindqvist.

kunde skrivas. Ett eget kårhus i Scharinska villan hade kommit in i ett avgörande skede, men mycket vatten skulle flyta under Umeås broar innan allt var i hamn.

Invigningen blev försenad av ombyggnad och restaurering, men också för att studentkåren, som bildats i april 1959, inte hade invigningsdetaljerna klara. Men den 12 mars 1960 hölls invigningsbanketten med 300 inbjudna gäster i glansfull akademisk stil.

På 60- och 70-talet var slitaget på lokalerna enormt. Fram till 1970 var Scharinska villan studenternas kårhus. Sedan smög sig en mängd andra verksamheter in. Disco, jazzklubb, olika föreningar och krogverksamhet trängdes i lokalerna i 20 års tid med en våldsamt förslitning av den gamla patriciervillan som följd.

Att ställa huset "på fötter" igen skulle kosta 10 miljoner enligt beräkningar som Studentkåren gjorde år 2000.

Nu är festvåningen pietetsfullt renoverad och möblerad, ett projekt som startade sommaren 2000 och med 2,5 miljoner i

bidrag från Knut och Alice Wallenbergs stiftelse.

Villan byggdes 1904–1905 och ritades av arkitekt Ragnar Östberg. Det sägs ha börjat med att Östberg på uppdrag av Scharin ritade en magnifik matsalsmöbel, bord och stolar i svart ebenholtsträ. Vid leveransen skulle arkitekten ha undrat om inte möbeln också fordrade ett hus. Att detta skulle ha inträffat har blivit en vandringsägen, en präktig skröna, som konstantikvarie Gull-Mari Rosén på Läns museet avfärdar efter genomgång av kassaböcker från 1901–1905. Hon har funnit att den "spanska möbeln" anlände i december 1904 från Lissabon med betald tull 156:95. Så var det med den saken!

Bordet har varit borta många år från matsalen med det spanska kaklet. Några år stod det tre trappor upp, där skolkontoret hade sina lokaler för att sedan hamna på "Ryttmästarren", en flygel på gamla K4. Nu är bordet, genom kommunens försorg, totalrenoverat och idag är det återbördat till Scharinska villan och den renoverade festvåningen två trappor upp. Där hänger också byggherren Egil Unander Scharins porträtt, målat av C.M. Lindqvist och skänkt till Umeå kommun av sonsonen Jan Unander Scharin. Utan att vara sarkastisk är detta porträtt det enda som tillförts kårhuset sedan 1960. Allt annat är puts weg!! Husbocken? Inte vet jag.

Men, än en gång, var är biljardbordet, de specialritade möblerna, armaturerna och textilierna?

Not

- 1 Denna artikel har i december 2001 varit införd i Västerbottens-Kuriren.

PATRIK LANTTO

”För att med sin fackla få
sprida ljus, där mörker varit
rådande”

Samefolkets Egen Tidning – Torkel
Tomassons livsskapelse och samernas
språkrör

Inledning

Samefolkets Egen Tidning, SET, är ett ovärderligt samiskt samtidsdokument för 1900-talet.¹ Den är en av få tryckta källor där samer kontinuerligt skriver och för fram sina tankar och synpunkter. Den ger ögonblicksbilder ur vardagen, med sorger och glädjeämnen, med förhoppningar och farhågor. Den lyfter fram och uppmärksammar viktiga händelser och personer och utdelar ris och ros. Den ger också kontinuerliga inblickar i samiska åsikter om den svenska samepolitiken. Opinionsarbetet som bedrivits i SET har också varit viktigt för den politiska mobiliseringen bland samerna och genom tidningen kan den mödosamma vägen fram till bildandet av en samisk riksorganisation följas. Israel Ruong har på ett mycket enkelt och uttrycksfullt sätt sammanfattat tidningens betydelse: den ”*innehåller samernas nutidshistoria*”.² Historien bakom SET:s tillkomst och utgivning innefattar också viktiga enskilda initiativ och många personliga uppoffringar. Artikeln kommer att ge en kortfattad skildring av tidningens utveckling och innehåll under dess för-

sta decennier, en framställning som berör perioden från Torkel Tomassons initiativ att starta SET 1918, fram till och med att hans efterträdare, Gustav Park, träder tillbaka som redaktör 1960.

Tidningens utveckling 1918–1960

När SET kom ut med sitt första provnummer 1918 var detta inte det första försöket att lansera en samisk tidning i Sverige. Under 1904–1905 utgavs *Lapparnes Egen Tidning*, LET, genom det då nybildade *Lapparnes Centralförbund*. Tidningen gavs ut i slutskedet av den första mobiliserings- och organiseringsvågen bland samerna i Sverige, som inföll under åren 1900–1905. Kärnområdet för denna aktivitet var Västerbotten, men även samerna i Jämtland och södra Norrbotten berördes av dessa strömningar. Tidningen kom emellertid endast ut med fem nummer innan den lades ner, vilket samtidigt markerade att den politiska mobiliseringen bland samerna höll på att ebba ut. Detta första försök att ge ut en samisk tidning i Sverige var ändå viktigt, inte minst på grund av att Torkel Tomasson var en av redaktörerna. I arbetet med LET drog han sina första lärdomar i tidningsutgivandets konst. När frågan om en samisk tidning återigen aktualiserades inför och under det samiska landsmötet i Östersund 1918, var därför Tomasson den självklare centralgestalten i diskussionen. Inför landsmötet hade han ställt sig tveksam till planerna eftersom han ansåg att det var viktigt att skynda långsamt i denna fråga, något som Tomasson även argumenterade för under mötet. Landsmötets beslut blev också att följa hans linje att avvakta i frågan. Trots detta insåg Tomasson betydelsen och värdet av en tidning som kunde fungera som ett samiskt språkrör, och fortsatte därför efter landsmötet diskussioner i frågan med andra intresserade. Resultatet blev att tio samer gick in och satsade sammanlagt 2 200 kronor, medan Tomasson själv sköt

till 1 000 kronor. Därmed var en ekonomisk grundplåt för tidningen lagd och hösten 1918 startade han på eget initiativ utgivandet av Samefolkets Egen Tidning.

I det första provnumret angav Tomasson tidningens målsättning. Han hoppades att SET "hos varje same och samevän [skulle] få bli en kärkommen gäst för att med sin fackla få sprida ljus, där mörker varit rådande. [--] Den skall tjäna som språkrör, budbärare, väktare, förkunnare och upplysare i samefolkets liv och värld."³ Tomassons ambition var att tidningen skulle kunna tjäna som en förbindelselänk mellan samerna och därigenom överbrygga de stora geografiska avstånden mellan dem. Det var med stolta mål och visioner han proklamerade att tidningen inledningsvis skulle ges ut kvartalsvis, men att målsättningen var att den så snart som möjligt skulle omvandlas till en månadstidning för att i framtiden ges ut som en veckotidning, om behovet fanns och möjligheter gavs för detta.

Redan från början kom dock SET att dras med stora ekonomiska problem. De pengar som hade satsats som en ekonomisk grundplåt för tidningen åts snabbt upp av de kraftigt höjda tryckkostnaderna efter första världskrigets slut. Prenumerationspriset höjdes från 1,50/år 1919 till 5,-/år 1921 för att dra in mer pengar, men följden blev i stället att tidningen tappade en stor del av sina prenumeranter, något som ytterligare förvärrade en redan ansträngd ekonomisk situation. Tomassons storslagna planer på att förvandla SET till en månadstidning fick därför skrinläggas och redan 1921, knappt tre år efter starten, umgicks han med planer på att lägga ner tidningen. Genom ett ingripande från bland andra dåvarande nomadskolinspektören Erik Bergström gavs emellertid en möjlighet att rädda SET, genom att ett statsbidrag skulle utverkas för den fortsatta utgivningen. Tomasson var kluven inför denna lösning. Han ville rädda tidningen men var samtidigt orolig för att statsbidraget skulle innebära att SET blev

beroende av statsmakternas välvilja och att den därför inte på samma kritiska och självständiga sätt skulle kunna granska den svenska samepolitiken. I slutändan lät han dock möjligheterna överväga farhågorna och beslutade sig att acceptera denna lösning. Statsbidraget kom dock att läggas på en mycket blygsam nivå. Bortsett från 1922 och 1923, då statsbidraget var högre på grund av att en finskspråkig upplaga gavs ut parallellt med den svenska upplagan, låg det på 2 000 kronor/år. Detta var bara precis tillräckligt för att tidningen även fortsättningsvis kunde ges ut, och det endast genom stora uppoffringar från Tomassons sida. Statsbidraget kom att vara oförändrat under en lång period, först 1957 höjdes det till 3 000 kronor. I samband med att tidningen beviljades statsbidrag sänktes även prenumerationspriset till 2,50/år, ett pris som även det kvarstod oförändrat under en lång period. Först 1948 höjdes priset till 3,50/år!

Trots statsbidraget var det endast med stora svårigheter som Torkel Tomasson kunde hålla igång utgivningen. Antalet prenumeranter som hade rasat efter prishöjningen 1921 låg envist kvar på en blygsam nivå. Även hans privata ekonomi var mycket dålig och arbetet med tidningen var därför dubbelt mödosamt. I mitten på 1930-talet blev den ekonomiska situationen för tidningen återigen akut på grund av en växande skuld till tryckeriet. Vännerna Gustav Park och Lars Rensund trädde då in och hjälpte Tomasson ur den svåra situationen. Park startade en insamling som i slutändan täckte den största delen av skulden, samtidigt som Rensund inledde ett intensivt arbete med att propagera för SET och uppmana samerna att mangrant börja prenumerera.

Det var alltså endast genom stora personliga uppoffringar som Tomasson lyckades rädda SET och fortsätta utgivningen under mer än 20 år. Vid hans bortgång 1940 stod dock tidningen utan redaktör och situationen var närmast akut. Skulle samernas språkrör gå i graven tillsammans med sin skapare?

Den ende som egentligen kunde ta upp redaktörskapet efter Tomasson var Gustav Park. Han bestämde sig också, efter stora betänkligheter, att fortsätta utgivningen av SET. Park trodde att det skulle bli svårt att kombinera arbetet som kyrkoherde med rollen som redaktör för tidningen, men ville samtidigt inte att Tomassons arbete för att skapa ett samiskt forum, som kunde bevaka samiska frågor, skulle gå till spillo. Arbetet med tidningen var dock mödosamt och Park övervägde därför under sina första år som redaktör att lägga ner SET. Han hade svårt att hinna med tidningen vid sidan av sitt arbete och var dessutom besviken över vad han uppfattade som ett bristande intresse för SET bland samerna. I likhet med Tomasson valde dock Park den svåra vägen att fortsätta arbetet med utgivandet av tidningen.

Från 1950 förändrades förutsättningarna i viss utsträckning för SET, genom att tidningen blev ett halvofficiellt organ för det då nybildade *Svenska Samernas Riksförbund/Sámiid Riikkasearvi*, SSR. Allt fler personer började också skriva i tidningen, något som bör ha avlastat Park. SET blev nu mer offensiv och framför allt frågan om utbyggnaden av vattenkraften kom att lyftas fram, men ekonomin var fortsatt svag. Likväl beslutade Park 1958 att börja ge ut tidningen som månadstidning för att bättre kunna bevaka samernas intressen. Hans initiativ uppskattades uppenbarligen av läsekretsen eftersom antalet prenumeranter steg under 1958 och 1959. Men inte ens en man med Gustav Parks järnvilja kunde fortsätta att arbeta som han gjorde och i början på 1960 meddelades det i tidningen: vid 74 års ålder skulle Park träda tillbaka. Detta orsakade en mindre kris för samerörelsen. Någon frivillig kandidat, villig att ta på sig det krävande arbetet med tidningens utgivande, anmälde sig inte direkt. Så småningom nåddes dock en lösning genom att Israel Ruong tog över uppgiften som redaktör. SET blev samtidigt officiellt organ för SSR och förbundet gick nu också in och tog på sig huvudmannskapet för tidningen och sköt

dessutom till ekonomiska medel. Även ett utökat statsbidrag utverkades till tidningen. När Ruong gick in som redaktör för SET knöts också en stab av skribenter till den, varför arbetet med utgivandet inte blev fullt lika betungande för honom som det varit för hans företrädare. Tidningens innehåll breddades och sidomfånget fördubblades. Detta togs väl emot bland läsarna och antalet prenumeranter ökade med 50 procent från 1960 till 1961. Tidningen ändrade 1961 också namn till enbart Samefolket.

Tidningens innehåll

Innehållet i SET uppvisar en imponerande bredd. Här finns artiklar om slaktmetoder jämte personporträtt av bemärkta svenskar och samer, här finns religiösa betraktelser, nykterhetsnotiser, idrottsresultat, berättelser från vardagen i renskogen och politiska ställningstaganden, allt sida vid sida. Det fanns alltså en oerhörd spridning på de ämnen som togs upp i tidningen. I grunden var innehållet i tidningen likartat under den period denna artikel berör. Vissa centrala ämnesområden återkom ständigt i SET:s spalter, och då främst renskötelsen, samisk kultur, den svenska samepolitiken samt den politiska mobiliseringen och organiseringen bland samerna, om än det sistnämnda ämnesområdet periodvis förekom mer sparsamt. Redaktörerna satte dock sin personliga prägel på tidningen. Torkel Tomassons tid som redaktör utmärktes kanske främst genom dennes stora intresse för vetenskapliga rön som berörde samerna och för samisk kultur och historia. Gustav Park strävade som redaktör efter att ge religionen en mer framträdande position, samtidigt som kritiken mot statsmakterna och mot den svenska samepolitiken var hårdare. Även nomadskolan kom att ägnas ett större intresse under Parks tid som redaktör.

Den mest omfattande ämneskategorin vad gäller antalet ar-

tiklar var redan från början renskötseln och denna centrala position i tidningen har näringen sedan behållit. Det var framför allt renskötselns vardag, med skildringar ur de dagliga vedermödorna, hotet från rovdjuren, renskötselmetoderna samt näringens utveckling, som stod i fokus. Även politiska åtgärder som påverkade renskötseln togs upp till behandling, som t.ex. renbeteskonventionen med Norge 1919 och 1928 års renbeteslag. Däremot berördes endast i begränsad utsträckning de tvångsförflyttningar av renskötare från Karesuandoområdet till sydligare områden, som blev en följd av renbeteskonventionen.

Perioden från slutet av 1910-talet till början av 1960-talet var dramatisk för renskötseln med stora och omvälvande förändringar, något som också återspeglades i tidningen. Den extensiva renskötselmetoden blev successivt dominerande i hela renskötselområdet, en process som påskyndades av tvångsförflyttningarna. Omläggningen av renskötselmetod skildrades i SET, ofta i mycket negativa ordalag från framför allt Gustav Park. Under 1920-talet kombinerades denna övergång med goda år för näringen och renhjordarna växte starkt. 1930-talet medförde däremot en djup kris för renskötseln, där mycket svåra väderleksförhållanden med ett antal katastrofvintrar under mitten av decenniet slog hårt mot renhjordarna. Både Tomasson och Park beskrev näringens djupa kris som ett första steg mot att renskötseln successivt skulle minska i betydelse för att i framtiden helt upphöra. Båda förespråkade därför att statliga stödåtgärder skulle sättas in för att hjälpa de hårdast drabbade renskötarna att lämna renskötseln och övergå till jordbruksnäringen. Under 1940-talet förändrades bilden när näringen återigen återhämtade sig och under 1950-talet började renskötselns bevarande framhållas som en nödvändig förutsättning för samekulturens framtid. Bilden av renskötseln i SET hade därmed förändrats från en näring i kris till en nationell och kulturell symbol. Sammanfattningsvis

kan sägas, att artiklarna rörande renskötseln hade en helt annan karaktär mot slutet av perioden än i början. Synen på näringen och dess förutsättningar hade hunnit förändras åtskilligt under perioden och dessutom hade de yttre förutsättningarna förändrats på ett drastiskt sätt.

Artiklar om samisk historia och samisk kultur stod för en relativt stor andel av innehållet i tidningen. Här skildrades allt från arkeologiska fynd som härrörde från den äldsta samiska fångstkulturen, till redogörelser för historiska förlopp som låg nära samtiden. Beskrivningarna av den samiska kulturen var dessutom många och mycket ingående, där olika delar och yttringar av samisk kultur, både i historien och i samtiden, togs upp. Framför allt Tomasson ville medvetet lyfta fram den samiska kulturen som något unikt och värdefullt. Han placerade denna på samma nivå som de omgivande nordiska kulturerna och menade att den samiska inte stod dessa efter. Tomasson ville skapa en större stolthet för det historiska arvet och suddade bort den stämpel av underlägsenhet och skam som till viss del fanns på samiska kulturyttringar. Fokuseringen på historia och kultur torde även kunna ses som ett naturligt led i försöken att frammana bilden av en samisk nation, ett enat samiskt folk med ett historiskt arv och med en kulturell särart. Det som var samiskt lyftes fram och belystes och betydelsen för det samtida samiska samhället framstod tydligt. Budskapet var, att det fanns en gammal och rik samisk historia som utgjorde en fullgod grund att bygga en modern samisk medvetenhet och nationell stolthet på. Även under Parks redaktörskap hade samisk kultur en framskjuten position, framför allt genom en omfattande diskussion om dess utsatta ställning. Själv deltog han dock endast i begränsad utsträckning i dessa diskussioner.

De två återstående ämnesområdena, den svenska samepolitiken samt samernas politiska mobilisering och organisering är centrala för förståelsen av tillkomsten av SSR och för hur

förbundet kom att formeras. En central del av innehållet i tidningen ägnades åt en fortlöpande granskning av statsmakternas politik. Utredningar, kommittéer och deras betänkanden synades, regerings- och riksdagsbeslut som berörde samerna kommenterades, men i första hand var det lappväsendet och den dagliga implementeringen av samepolitiken som granskades. Denna granskning av statsmakternas samepolitik var en av de mest betydelsefulla delarna av tidningens innehåll. Dels skedde en kontinuerlig bevakning och kritik av den förda samepolitiken, vilket i ökad utsträckning tvingade statsmakterna att ta större hänsyn till samiska åsikter, dels influerade och stimulerade denna granskning till ett ökat engagemang hos den enskilde samens. Dessa artiklar var därmed värdefulla både genom att en etablerad position successivt skapades för samerörelsen och genom att de fungerade som en inspirationskälla för enskilda samer och för samerörelsen i stort. Under Torkel Tomassons tid som redaktör var granskningen av statsmakternas agerande mer återhållsam. Han var mer diplomatisk och försiktig i sitt agerande och övervägde noga hur han skulle formulera sig och vad han skulle föra fram. Framför allt under 1920-talet var kritiken av samepolitiken mild. Efter införandet av 1928 års renbeteslag blev dock Tomassons kritik mot statsmakternas agerande alltmer uttalad och allvarlig. Renbeteslagen kritiserades skarpt och denna kritik låg sedan till grund för en mer omfattande och ingående granskning av den svenska samepolitiken i början på 1930-talet. Hela den svenska samepolitiken och administrationen av samefrågor underkändes av Tomasson, som i stället krävde långtgående förändringar. Lappväsendet blev dessutom i allt högre utsträckning föremål för kritiska anmärkningar från Tomassons sida.

Det var dock framför allt under Gustav Parks ledning som tidningen utvecklades till en mycket skarp kritiker av lappväsendets agerande, en kritik som framför allt var riktad mot

lappväsendet i Norrbotten. Parks konflikt med lappväsendet och länsstyrelsen i Norrbotten hade inletts redan under 1920-talet i samband med tvångsförflyttningarna av Kare-suandosamer till Arjeplogsområdet. Denna konfliktsituation kvarstod sedan och fördjupades ytterligare under 1930-talet, framför allt till följd av tvångsslakten av renar i Arjeplog vintern 1931/32. Vid ett flertal olika tillfällen och på ett flertal olika arenor framförde Park och lapptjänstemännen mycket hård kritik mot varandra. Denna kritiska inställning till lappväsendet förde Park med sig när han tillträdde som redaktör, och tonläget gentemot lappväsendet skärptes i SET till följd av detta. I sin granskning av centralmaktens agerande var Park inte lika hård i sin kritik, men även där fanns frågor som fick honom att reagera kraftigt. Skattefrågan och vattenkraftfrågan var de två frågor som kom att dominera i Parks kritik av centralmaktens agerande. Sedan 1928 var renskötarna jämställda i skattehänseende, bortsett från att de inte hade deklara-tionsplikt som övriga medborgare. Park kritiserade vid ett flertal tillfällen det bibehållna undantaget rörande deklara-tionsplikten för renskötarna och han menade även att beskatt-ningen av renskötarna var orättvis och godtycklig, delvis till följd av detta undantag. I frågan om vattenkraften försökte Park lyfta fram och poängtera att de samiska rättigheterna med nödvändighet måste respekteras, när denna typ av pro-jekt planerades och skulle genomföras. I båda dessa frågor framförde Park skarp kritik över uteblivna förändringar från centralmaktens sida.

Granskningen av statsmakternas agerande och av den svenska samepolitiken skedde inte helt obehindrat i SET. Tid-ningens beroende av statsbidraget medförde, att Tomasson in-ledningsvis infriade sina egna farhågor om att tidningen inte skulle kunna agera lika självständigt gentemot statsmakterna. Under 1920-talet var han försiktig i sin kritik av framför allt lappväsendet, delvis av rädsla för att lapptjänstemännen an-

nars skulle agera för att försöka stoppa statsbidraget. När Tomasson under 1930-talet började släppa dessa farhågor och bli mer skarp i sin kritik av lappväsendet, visade det sig att hans oro inte hade varit helt ogrundad. Tomasson ifrågasattes i allt större utsträckning från lapptjänstemännens och länsstyrelsernas sida. Av ett brev som Norrbottens landshövding Bernhard Gärde skrev 1933 framgick detta tydligt: "Thomasson lever långt ifrån lapplivet och lär numer ha mycket ringa kontakt med detta om han nu någonsin haft det med renskötelsen och vad därmed sammanhänger; hans informationer från lapplivet, evad dessa avse Norrbottens-förhållandena åtminstone, synas ytterst ensidiga och ovederhäftiga (av Samefolkets tidning att döma)."⁴ Något direkt försök att avskaffa statsbidraget gjordes dock inte.

Lappväsendets fördömande av tidningens innehåll blev än mer uttalat under Gustav Parks tid som redaktör. År 1949 utmynnade detta i en attack från lappfogdarna i Norrbotten, där de ifrågasatte ett fortsatt statsbidrag till SET. I en skrivelse till länsstyrelsen hävdade de, att Park i tidningen bedrev en hätsk och på osanna uppgifter baserad kampanj mot lappväsendet. Han lät sina personliga antipatier mot lappväsendet styra vad som framfördes i SET, och detta skadade enligt lappfogdarna förhållandet mellan lapptjänstemännen och renskötarna. Skrivelsen utmynnade i en framställan från lappfogdarna: "Det synes oss fördenskull föga tilltalande, att Statens lappfond, som i första hand skall användas till förmån för renskötelsen, tages i anspråk för att möjliggöra utgivandet av en tidskrift med det innehåll, som för närvarande kännetecknar Samefolkets Egen Tidning"⁵ Skrivelsen utgjorde ett påtagligt bevis för den frustration lapptjänstemännen kände inför Parks omilda och närgångna granskning av deras verksamhet. De ville därför gärna se att den samiska röst som SET utgjorde blev tystad. Trots denna attack påverkades inte statsbidraget.

SET:s första år sammanföll med en period av stark politisk mobilisering bland samerna som en följd av landsmötet 1918. Många nya och nygamla sameföreningar såg dagens ljus under perioden närmast före och efter landsmötet. Inte mindre än nio sameföreningar var aktiva i början av 1920-talet. SET skulle dessutom tjäna som organ för Lapparnas Centralförbund, den samiska riksorganisation landsmötet hade beslutat bilda. Tomasson framförde i tidningen mycket optimistiska förhoppningar om att organiseringen bland samerna skulle fördjupas och breddas ytterligare. Problem började dock snart visa sig. Centralförbundet blev aldrig etablerat utan självdog 1923 till följd av att de ekonomiska förutsättningarna för att kunna bedriva en verksamhet inte hade kunnat skapas, något som delvis berodde på motstånd från statsmakternas sida. Sameföreningarnas antal översteg dessutom aldrig nio och successivt upphörde flera av dem med sin verksamhet. Föreningarna fanns i samma kärnområde som under de första organiseringsförsöken 1900–1905, det vill säga i Västerbotten, Jämtland och södra Norrbotten. Norrbotten utgjorde därigenom ett stort problem för samerörelsen. I länet fanns en majoritet av samerna, men det var endast i Arjeplog och Arvidsjaur som de var politiskt aktiva. I de nordligare delarna av Norrbotten lyckades samerörelsen däremot inte få något fotfäste vid den här tiden, och inga sameföreningar bildades där. En orsak till detta låg enligt Tomasson i språkproblematiken. Dels talade samerna i de nordligare delarna av Norrbotten företrädesvis finska i sina kontakter med det icke-samiska samhället, dels talade de en annan samiska än samerna i söder och dessa i sin tur talade i övrigt svenska, inte finska.

För att nå ut till samerna i de finskspråkiga delarna av Norrbotten gjordes under åren 1922–1923 ett försök med en finskspråkig utgåva av SET, som gavs ut parallellt med den ordinarie svenska utgåvan. Experimentet med en finskspråkig upplaga var en idé som Tomasson själv tidigare hade varit

inne på men inte kunnat förverkliga. När det nu skulle genomföras i praktiken vållade det honom mycket extra arbete. Han beklagade därför de problem detta medförde: "Kan för övrigt någon människa begripa, varför vår Herre skapat en så stor språkförbistring bland oss samer på 7 000 personer, så att Samefolkets Egen Tidning skall nödgas utgå på flera språk?"⁶ Tomasson var dock villig att försöka för att förhoppningsvis nå fram med sitt budskap även till samerna i norra Norrbotten. Samekansan Oma Sanomalehti, som kom att bli namnet på den finskspråkiga utgåvan av SET, innehöll dels utvalda artiklar ur den ordinarie svenskspråkiga upplagan, dels ett mindre antal artiklar som enbart publicerades i den finskspråkiga upplagan, varav vissa var helt nyskrivna medan vissa byggde på artiklar som tidigare hade publicerats i SET. För att ge nordsamerna en möjlighet att samtidigt lära sig svenska hade tidningen finsk och svensk text parallellt. Målsättningen var att tidningen skulle bidra till ökad kommunikation och förståelse mellan samerna i norr och i söder. Försöket med den finskspråkiga upplagan av SET misslyckades dock fullständigt. Under 1922 och 1923 lyckades den endast samla 21 respektive 27 prenumeranter, varav en del inte ens var samer, och tidningen lades därför ner.

Vid mitten av 1920-talet hade vissa av sameföreningarna upphört med sin verksamhet och situationen såg allt annat än ljus ut. Under andra halvan av 1920-talet hade därför frågan om en politisk mobilisering bland samerna en undanskymd position i SET. Under 1930-talet kom ämnet dock åter i fokus. Renskötselns kris medförde ett nytt uppsving i mobiliseringen och det var SET som ledde denna utveckling. I en rad artiklar i början på 1930-talet framförde Tomasson en omfattande och djupgående kritik av den svenska samepolitiken och av lappväsendets funktion och organisation. Dessa artiklar möttes av ett stort gensvar runt om i det samiska området. En rad opinionsmöten ställde sig 1933 bakom Tomassons krav

och den mobilisering som här skedde på bred front var den dittills mest omfattande samiska politiska aktionen. Denna utmynnade i att en samisk deputation utsågs, där bland andra Tomasson och Park ingick, som i november 1933 reste ner till Stockholm för att framföra de samiska kraven till regeringen. Året därpå ställde sig även ett stort antal samer i Kirunaområdet bakom deputationens krav.aktionen fick inget konkret resultat, eftersom regeringen valde att inte tillmötesgå de samiska kraven, men var ändå oerhört betydelsefull. Det var första gången samerna hade genomfört en aktion med en sådan bredd och den hade dessutom fått stort genomslag i massmedia. Samefrågan blev därmed mer uppmärksammas. Genom Kirunasamernas aktion till stöd för deputationen hade nu dessutom för första gången samer i de nordligare delarna av Norrbotten på allvar deltagit i det politiska arbetet, vilket sågs som en mycket positiv utveckling. Samerörelsens begynnande expansion norrut befästes ytterligare 1937 när Jukkasjärvi sameförening bildades. Landsmötet som genomfördes i Arvidsjaur samma år kom att uppmärksammas i hög grad i SET, men den politiska mobiliseringen mattades av efter mötet, troligen även som en följd av den mycket svåra situation många renskötare befann sig i på grund av näringsens djupa kris.

Även under Parks redaktörskap uppmärksammas och poängterades betydelsen av en politisk mobilisering och organisering i tidningen. Han hade dock en mer pessimistisk inställning till möjligheterna att detta skulle kunna lyckas annat än på lång sikt. Park menade, att det inte fanns tillräckligt många samiska ledare för att upprätthålla en organisationsrörelse, utbildningsnivån var helt enkelt för låg bland den samiska befolkningen och det var först när denna höjdes som konkreta resultat skulle kunna utvinnas. Han knöt dock stora förhoppningar till Samernas Folkhögskola, när denna startades 1942. Park såg i skolan det behövliga instrumentet för att

få fram fler samiska ledargestalter. Trots förbättrade utbildningsmöjligheter var han dock fortsatt pessimistisk till utsikterna att kunna skapa en samisk riksorganisation inom den närmsta framtiden. Sameföreningarna var alltför svaga för att kunna utgöra stommen i en sådan organisation och Park ansåg därför, att det enda alternativet var att tålmodigt invänta de rätta förutsättningarna för att detta steg skulle kunna tas. Yttre omständigheter tvingade honom dock att agera utan att invänta resultaten från denna uppbyggnadsperiod.

Den så kallade köttbesiktningskommittén presenterade 1947 sitt betänkande med förslag rörande skärpta regler i samband med renslakt, ett betänkande som fick Park att reagera mycket skarpt. Han menade att följderna av förslagen skulle kunna bli synnerligen allvarliga för renskötselns vidkommande. I all hast sammankallade Park därför till ett nytt samiskt landsmöte som hölls i Arvidsjaur 1948. Genom den uppkomna situationen framstod det som uppenbart för honom att det i längden inte var möjligt att bevaka samiska frågor utan en riksorganisation. Att som nu snabbinkalla ett landsmöte kunde knappast genomföras vid varje tillfälle då det uppstod behov av att diskutera viktiga och centrala frågor. Till landsmötet hade de flesta lappbyarna⁷ utsett valda representanter och Park började nu allt mer se lappbyarna som lämpliga byggstenar att lägga till grund för den tilltänkta riksorganisationen. Redan samma år inleddes arbetet med att förverkliga planerna på en riksorganisation och 1950 samlades samiska representanter till samernas fjärde landsmöte i Jokkmokk, där Svenska Samernas Riksförbund, SSR, formellt konstituerades. Förbundet skulle framför allt baseras på lappbyarna. Trots stora inledande problem, både med medlemsuppslutningen och ekonomin, lyckades förbundet stabilisera sin verksamhet och etablera sig som en remissinstans i samiska frågor. Genom tillkomsten av SSR kom också frågorna kring den politiska mobiliseringen att uppmärksammas på ett

nytt sätt i SET. Nu gällde det att uppmana till inträde i riksorganisationen för att stärka denna, ett arbete som framför allt riktades mot lappbyarna. Ansträngningarna började successivt ge en positiv utdelning, något som visade sig i början av 1960-talet, då samtliga lappbyar och då aktiva sameföreningar hade gått in som medlemmar i förbundet.

Utbyggnaden av vattenkraften framstod som den kanske mest centrala frågan för SSR under förbundets första år. Den uppmärksamhet som riktades mot denna fråga under 1950-talet och det hot mot renskötelnäringen som vattenkraftsutbyggnaden utgjorde, medförde att frågan fick något av en särställning i tidningen. Park beskrev 1954 på ett mycket målande sätt hotet från vattenkraften: "Som en jaggernautvagn, försedd med avguden Mammons mångsidiga emblem och utrustning, tränger den moderna industrialismen fram ända upp till fjällen och hotar att därvid undanskuffa och sedan tillintetgöra samernas gamla näring, rensköteln. Därvid visar sig de lagar, som stiftats till skydd för samerna som en renskötande yrkesgrupp, vara värdelösare än det papper, varpå de blivit tryckta."⁸ Vattenkraftsfrågan kom att tjäna som något av en katalysator för mobiliseringen bland samerna och för den växande uppslutningen bakom SSR.

Vid genomgången av hur den politiska mobiliseringen behandlats i SET framträder tydliga skillnader mellan hur Torkel Tomasson respektive Gustav Park såg på denna fråga. Tomasson var en visionär och idealist, han trodde att ett upplysningsarbete i SET:s spalter, där samerna undervisades om organiserings betydelse för att kunna förändra sin ställning i samhället, skulle kunna leda till att ett levande organisationsliv växte fram. Han hade en stor tilltro till sameföreningarnas möjligheter att på egen hand kunna påverka situationen lokalt, och att i samverkan kunna driva igenom förändringar regionalt och nationellt. Tomasson hade dock inte till fullo insett problemen med att organisera en befolk-

ning som var spridd över ett så stort geografiskt område, och som hade olikartade behov och förutsättningar. De motgångar Tomasson mötte på detta område i början av 1920-talet ledde till att han förlorade en del av sina förhoppningar och sin entusiasm. Den framgång han nådde genom det omfattande opinionsarbetet 1933, som också ledde fram till lappdeputationens resa till Stockholm samma år, återställde en del av Tomassons tidigare optimism. Hans försämrade hälsa bidrog dock till att han inte förmådde upprätthålla denna framåtanda i tidningen. Park hade i långt större utsträckning än Tomasson en mer pragmatisk inställning i frågan. Park menade, att bildningsnivån bland samerna behövde höjas för att en stark organisation skulle kunna skapas. Tillkomsten av Samernas Folkhögskola såg han som ett viktigt led i denna utveckling, eftersom fler samer skulle kunna få en högre utbildning. Park insåg dessutom att sameföreningarna var alltför få och alltför svaga för att kunna utgöra basen för en samisk riksorganisation. I stället vände han under 1940-talet blickarna mot lappbyarna som möjliga pelare i en framtida riksorganisation. Dessa var beständiga enheter över tiden och de hade dessutom en säkrare ekonomisk grund att stå på. När processen fram till konstituerandet av SSR inleddes efter landsmötet 1948, var det också lappbyarna som kom att betraktas som de centrala byggstenarna i den tilltänkta riksorganisationen.

Avslutning

Den mycket stora betydelse SET haft för samerörelsen i Sverige, framför allt fram till bildandet av SSR 1950, kan svårligen över-skattas. Genom tidningen gavs samerna ett internt kommunikationsmedel som kunde fungera som en motor för den politiska mobiliseringen. Samtidigt som den tjänade som en kanal för att utåt förmedla samiska åsikter fungerade den även som ett in-

strument för att försöka påverka statsmakterna och den samepolitik de förde. SET får i stor utsträckning ses som ett verk av Torkel Tomasson. Även om hans efterträdare har satt sin prägel på samt utvecklats och förändrats tidningen i hög grad efter 1940, var SET ändå Tomassons livsskapelse och hans kanske viktigaste bidrag till samerörelsen i Sverige. Genom stora uppoffringar höll han fram till sin död igång utgivningen, något som var mycket betydelsefullt för möjligheterna att bibehålla en politisk aktivitet bland samerna i Sverige under mellankrigsåren. Genom tidningen Samefolket lever därmed denna centrala del av Torkel Tomassons arv till samerörelsen vidare än idag. Det var med tidningen som han ville nå människorna och det var med upplysningen han ville vinna deras hjärtan: "En tidning är nämligen det oundgängliga redskapet, förmedlaren och sammanhållande länken i arbetet för ett folks gemensamma, vad vi kalla kulturella strävande."⁹ Dessa hans ord från 1919 lever vidare än idag.

Noter

- 1 Artikeln baserar sig på en genomgång av *Samefolkets Egen Tidning*, SET, 1918–1960 och utgår ifrån den forskning jag bedrivit om samernas etnopolitiska mobilisering, där SET utgjort en av huvudkällorna. Hänvisningar i fotnoter görs endast vid direkta citat i texten. För en vidare läsning på området, se: Lantto, Patrik (1998). "Språkrör, budbärare, väktare, förkunnare och upplysare. En analys av Samefolkets Egen Tidning/Samefolket och dess roll för de svenska samernas etnopolitiska mobilisering 1918–1962". *Kulturkonfrontation i Lappmarken. Sex essäer om mötet mellan samer och svenskar* (red. Peter Sköld & Kristina Kram). Kulturens Frontlinjer nr 13. Umeå, 137–188; Lantto, Patrik (2000). *Tiden börjar på nytt. En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. Kulturens Frontlinjer nr. 32. Umeå.
- 2 Ruong, Israel (1985). "Samefolkets Egen Tidning och Svenska Missionssällskapet". *Kyrkan och samerna* (red. Stig Hellsten). Umeå, 88.

- 3 *SET* provnummer 1918, 1.
- 4 Skrivelse från landshövding Gärde till statssekreterare Bo Hammar-skjöld, odaterad men förmodligen skriven i slutet av år 1933. Jordbruksdepartementets arkiv, konseljakter 28/1 1944, nr 65, Riksarkivet.
- 5 Skrivelse från lappfogdarna i Norrbotten till länsstyrelsen i Norrbotten, 12/3 1949. Lappfogden i Norrbottens södra distrikt arkiv, volym B I:10, Landsarkivet i Härnösand.
- 6 *SET* 1922:1, 8.
- 7 Benämningen lappby användes fram till införandet av rennäringslagen 1971, då sameby ersatte den tidigare benämningen.
- 8 *SET* 1954:3, 2.
- 9 *SET* 1919:2, 6.

ANDERS HUGGERT

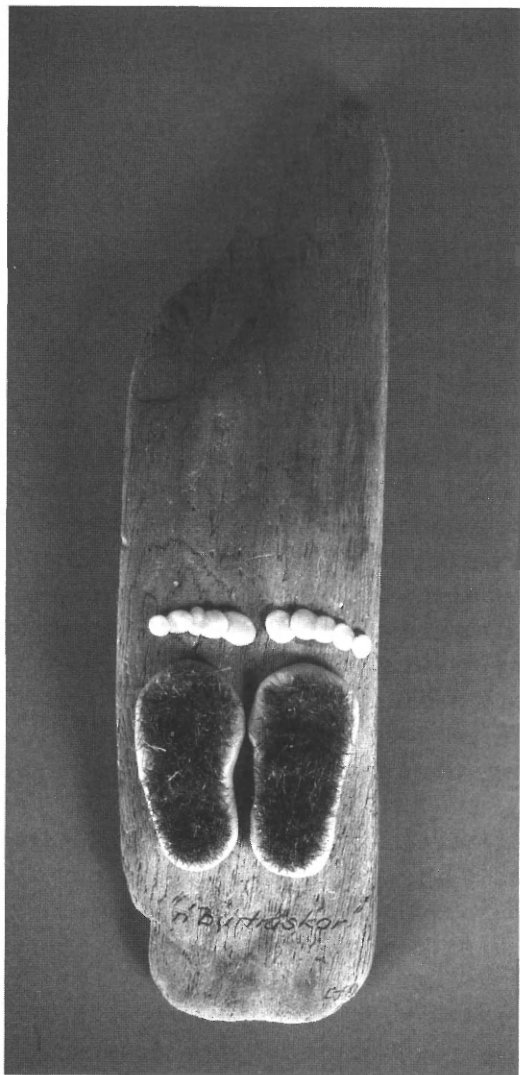
Burträskare är ludna under fötterna

Inledning

För åtskilliga år sedan kom jag genom en skelleftebo för första gången i kontakt med talesättet att "burträskare är ludna under fötterna". Tydligen var det snarast ett uttryck för uppfattningen att burträskbor är ett riktigt lurigt släkte och då förmodligen främst i affärssammanhang. Det gällde med andra ord att vara på sin vakt, då man hade med dem att göra. Senare fick jag i sammanhanget också höra påståendet att burträskare skulle vara tjuvaktiga: "Burträskarna är ludna under fötterna, så man hör inte då de smyger omkring och stjälar." – Det roade mig att fundera över vad sådana omdömen egentligen stod för och framför allt ville jag få en uppfattning om hur det förhöll sig med den besynnerliga ludenheten under fötterna.

Skellefteå – Burträsk

Det kan tänkas att burträskbor haft speciella vanor i affärssammanhang och att utomstående känt sig drabbade av beteendet. När lövångersbor kallade sina västliga grannar "tjuvburträska", eller än värre "småtjuvburträska", så lär det ha sin förklaring i att burträskborna inte var särskilt noga med hur deras hästar betade på rastplatserna i Lövånger vid lasskörning till och från Kallviken (Fahlgren, s. 101). Talesätt med nedsättande

Talesättet i visuell översättning av umebon Christine Janze. Slöjdstret "n'Burträskar" tillkom 1999 och är 24 cm högt. Foto: Pekka Nyman, Västerbottens museum.

omdömen om burträskare tycks emellertid främst ha florerat i Skellefteå socken, där företeelsen förhållandevis tidigt också finns säkert belagd – visserligen genom ett enstaka exempel: Borgaren Mårten Matsson från Piteå hade instämts till hösttinget i Skellefteå den 27–30 augusti 1672 och då av den anledningen att han vid skellefte marknad "skiält alla Bүүrträskboer för Skiälmar och Tiüfwar" (Skellefteå sockens dombok, s. 411. – Ett tack till Ulf Lundström, Skellefteå, som upplyste om notisen.).

Skelleftebors nedsättande uttalanden om burträskbor i äldre tid kanske var en följd av sockendelningen 1606, som gick skellefteborna hårt till sinnes. Sedan Burträsk blev egen församling återstod det för skellefteborna att själva bära hela kostnaden för underhåll av den stora medeltidskyrkan, prästgården etc. Skelleftebon kunde tycka att burträskborna genom församlingsbildningen slingrat sig undan sin del av dessa kostnader; en fullt tänkbar grogrund för ett antagonistiskt förhållningssätt (jfr. Fahlgren, s. 102).

Luden under fötterna

En person kan vara luden under fötterna i den konkreta bemärkelsen att skorna har luden sula. När Carl Linnæus under sin lappländska resa försommaren 1732 kommit in i det västerbottniska kustlandet konstaterar han att "allt folket" har ett speciellt slags skor, som kallas *kängor*. Han finner kängorna både fotriktiga och funktionella (s. 39). De närmare upplysningarna visar att det är fråga om – den även längre fram i tiden gängse – näbbkängan utan klack och av smorläder. Under Linnæus fortsatta färd genom botteniska kustområden görs en ytterligare notis om skor först i slutet av september och då i trakten av Ny-Karleby och Vasa: "Skor brukas här något lika kängor, dock fötterna olivkare, sulan är obarkad, ludna, överlädret är kalvskinn, barkat, hopsnört" (s. 202).

Liknande skodon med luden sula beskrivs av O. P. Pettersson i en skildring av nybyggjarliv i Vilhelmina i mitten av 1800-talet. Till foten användes hud av oxens huvud – *härna*: "Hade man härnor från två fullväxta nötkreatur, så kunde man sömma ett par skor av dessa härnor. Dessa räckte visserligen ej till mera än bottnar och kragar i skorna. Till ovanläder i dessa skor fick man använda barkat kalvskinn. Sådana skor av härnor kallades *härnskor*. Dessa voro vattentäta och varma och lät man icke syra, förruttelse, uppstå i dem så voro de starka. Detta slags skor användes mycket allmänt i äldre tid. I nyare tid äro de nästan alldeles komna ur bruk inom trakten" (s. 378).

Kanske burträskbor i äldre tid använt sådana skor och då i något skede som innebar att man på så sätt avvek från skelleftebor, vilket gav upphov till talesättet om ludna fötter? – Förklaringen förutsätter att det åtminstone ges belägg för bruk av härnskor i burträskbygden. Så synes emellertid inte vara fallet.

Det återstår att belysa talesättet utifrån ett helt annat perspektiv.

Luden på händerna/hår i handen

Första Mosebokens 27:e kapitel handlar om hur Jakob genom svek skaffar sig sin faders välsignelse: Jakob är slät och brodern Esau är luden. Den blinde fadern skall välsigna äldste sonen Esau. Brödernas mor ser genom falskhet till att det istället blir Jakob som får välsignelsen. Hon klär Jakobs händer och hals med killingskinn. Sedan går han in till den väntande fadern: "Och Jakob gick fram till sin fader Isak; och när denne hade tagit på honom, sade han: 'Rösten är Jakobs röst, men händerna äro Esaus händer.' Och han kände icke igen honom, ty hans händer voro ludna såsom hans broder Esaus händer; och han välsignade honom." (27:22–23).

Detta rent handgripliga bedrägeri är känt inom hela kristenheten och har över tiden förmodligen inspirerat till diverse formuleringar på temat ludenhet och svek. Härmed ett övertygande exempel från 1500-talets Sverige:

Biskopen Peder Andersson Swart (d. 1562) var de sista åren av sitt liv ivrigt sysselsatt med att skriva en krönika om Gustav Vasa. Han nådde med verket fram till 1533. Det fick på 1580-talet en fortsättning, då greven och riksdrotsen Per Brahe den äldre (1520-90) skrev ner sina minnen. Brahe gjorde också kompletteringar i Swarts krönikeversion och en handlar om "redelighheet" och "de dansches natur och egingenschap": Då kung Kristian med den danska hären 1518 belägrade Stockholm försökte han med list få Sten Sture i sitt våld. Detta lyckades inte. Kristians nästa drag blev att erbjuda att han själv skulle komma till herr Sten i Stockholm, bara denne först sände lämplig gisslan; bl.a. Hemming Gadh och den unge Gustav Eriksson (Vasa). Sedan gisslan väl kommit ombord på de danska skeppen togs den till fånga och man avseglade raskt till Danmark. Enligt ett texttillägg av Per Brahe skall Hemming Gadh nu ha visat sin hand för Gustav Eriksson och samtidigt sagt: "Sij, jag hafuer inga håår i handen, men efter denne dagd troo ingen dansk man, medt mindre än tw ser honom först haffue håår i hånden" (s. 84, punkt 5). – Uttalandet är liktydigt med att man aldrig kan lita på danskar.

I Per Brahes fortsättning av Peder Swarts krönika finns också ett direkt exempel på att man tillskrev misshagliga människor en i något avseende helt onaturlig fysionomi. Här handlar det om en episod under det småländska bondeupproret 1542-43, den s.k. Dackefejden: Kungens krigsfolk hade 1542 i ett kärr kringränt Dackes främste medhjälpare, blekingebonden "lille Jösse", och en hop om närmare 400 upprorsmän. Alla dessa och Jösse stupade i den följande bataljen. Vid närmare undersökning av Jösses kropp visade det sig "att han hade 6 finger på huar hånd och 6 thæer på huar fott, såsom

han och war ehn synderlig dristig skalck fram for alla andra medan han lefde" (s. 38).

Avslutning

Det redovisade materialet ger ett begrepp om hur talesättet om burträskarna uppkommit och vad det står för. Den påstådda ludenheten under fötterna är lika onaturligt i fysionomin som lille Jösses övertaliga fingrar och tår. Emellertid händer det enstaka gånger att det föds barn som har ett från det normala avvikande antal fingrar och tår. Idéen om ludenhet under fötterna eller hårrighet i händerna, i kombination med beskyllning om svekfullt beteende, kan härledas till Bibeln. – Det kan tänkas att skodon med luden sula inspirerat till påståendet att burträskarens ludenhet var lokaliserad till just fotsulan.

Litteratur

- Bibeln eller Den Heliga Skrift*. Stockholm 1958.
- Carl Linnæus Lapplands resa år 1732*. Red. av Magnus von Platen och Carl-Otto von Sydow. Illustrerad av Gunnar Brusewitz. Stockholm 1975.
- Fahlgren, K., 1953. Skelleftebygden. *Skellefteå sockens historia. På uppdrag av socknens kommunalfullmäktige utgiven av Karl Fahlgren*. I:1. Uppsala.
- Per Brahe den äldres fortsättning af Peder Svarts krönika*. Utg. af Otto Ahnfelt. Lund 1897. Lunds Univ. Årsskrift. Bd 34. Afd. 1. N:r 1. Arbetet utgivet såsom bihang till akademiska program 1896, 1897.
- Pettersson, O.P., 1999. *Nybyggares dagliga leverne. Nybyggare i Vilhelmina i mitten av 1800-talet*. Umeå. Skrifter utg. av Språk- och folkminnesinstitutet, Dialekt- och ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Ser. C. Folkminnen och folkliv. 9.
- Skellefteå sockens dombok. *Svea hovrätt: Renoverade domböcker. Västerbotten* vol. 1.

HEIDI HANSSON

I civilisationens utmarker

En irländska i Norrland år 1852

Någon gång under artonhundratalets tidigare hälft bestämde sig en äldre engelsk dam för att resa till Haparanda och bese midnattssolen. Självklart kunde hon inte tänka sig att resa så långt utan färdkamrat och anlidade således en svensk dam som sällskap. Problemet var att den svenska damen inte tålde sjön, medan damen från England var fast besluten att färdas med ångbåt för att slippa den tröttande landresan med dess brist på bekvämlighet och förnödenheter. Lösningen blev att svenskan företog resan med häst och vagn samtidigt som engelskan färdades sjöledes, vilket gav den engelska damen tillfredsställelsen av att veta att hon trots allt inte var ensam på färden, åtminstone filosofiskt sett. Dock kunde hon inte tänka sig att gå i land i Haparanda utan sitt förkläde, och eftersom resan tog betydligt längre tid på land än på vattnet fick den engelska damen vända tillbaka till Stockholm igen utan att ha lämnat sin hytt ombord på ångbåten.

Det är den irländska författarinnan Selina Bunbury (1802–82) som återger berättelsen i sin reseskildring *A Summer in Northern Europe, Including Sketches in Sweden, Norway, Finland, the Aland Islands, Gothland &c* (1856). Trots att hon anser att svenskarna har en tendens att hitta på historier menar hon att episoden förmodligen är autentisk, och ser händelsen som ett symptom på engelsmännens vana att resa överallt utan att se någonting. Det ligger i Bunburys intresse att nedvärdera ti-

digare resenärers upplevelser och beskrivningar av Sverige för att därigenom förhöja värdet av sina egna skildringar. Mellan 1849 och 1856 publicerar hon tre tvåbandsverk med anknytning till Sverige, och eftersom hon skriver i en redan existerande tradition är det nödvändigt för henne att visa på vilket sätt hennes beskrivningar av Sverige och svenskarna skiljer sig från de reseskildringar som redan publicerats.¹

Hennes tyngsta argument är att hon har vistats länge i Sverige. Om man kan lita på informationen i hennes böcker kom hon till Sverige första gången år 1847, och intrycken från denna resa beskriver hon i *Evelyn, or, A Journey from Stockholm to Rome in 1847–48* (1849). Verket är en kuriös blandning av reseberättelse och sentimental roman, intressant främst för att det beskriver Europa under revolutionsåret 1848 och för den kunskap det ger om hur en medelklassengelska såg på sin omvärld. År 1851 återvände Bunbury till Sverige för att samla stoff till en mera gedigen redogörelse för landets sociala liv, och hon blev kvar till våren 1853. Det är denna vistelse som utgör materialet för de två mera traditionella reseberättelserna *Life in Sweden; with Excursions in Norway and Denmark* (1853) och den tidigare nämnda *A Summer in Northern Europe*. Bunbury uttalar sig mycket kritiskt om författare som ansett sig kunna beskriva Sverige efter ett besök på endast sex veckor, och hävdar att det inte tidigare finns någon engelsk bok som gör Sverige rättvisa.² Hon försöker också lära sig svenska, även om hon mestadels rör sig i miljöer där hon kan använda sig av engelska eller franska.

Det finns motsägande önskemål bakom Bunburys beskrivning av Sverige, och landet får företräda såväl framsteg och utveckling som det nostalgiska paradiset England inte längre kan vara på grund av industrialismens framskridande.³ Båda modellerna hjälper dock Bunbury att befästa sin identitet som engelsk medelklasskvinna, antingen genom att fungera som parallell eller kontrast. I förhållande till Sverige kan hon ut-

nyttja sin ställning som representant för ett kulturellt centrum i bygder där hon ofta varit den enda utländska besökaren. Ett talande exempel är dalkarlen som frågar Bunbury om Sverige kommer att gå i krig med Ryssland – som utlänning blir Bunbury en auktoritet även på områden hon knappast kan känna till.⁴ Sverige blir jämförelsematerial både för det fattig-Irland där hon föddes och det framgångs-England hon har gjort till sitt hem, på samma gång en representation av civilisationen och dess motsats. Norrland, i synnerhet, får iklä sig denna dubbla roll som både framstegsland och förlorat paradiset.

Utstakade vägar

Det fanns ett enormt intresse för vikingar och vikingatid i det viktorska Storbritannien, och vurmen för det nordiska exploderade omkring mitten av artonhundratalet.⁵ Dels fanns det en känsla av att det inte fanns fler oupptäckta platser att besöka i det antika Grekland och Rom, dels upplevdes Norden som mera civiliserat än t. ex. Egypten och Indien. Skandinavien blev medelklassens resmål, till skillnad från de stora städerna i södra och mellersta Europa som varit målet för överklassens Grand Tour. Det nordiska stod för styrka, ihärdighet och uthållighet, och fungerade som motsats till den degeneration som utmärkte överklassen. En stark drivkraft var därför sökandet efter de gemensamma anglo-saxiska rötterna, en önskan att upprätta ett alternativt stamträd som var frikopplat från adeln och kunde legitimeras medelklassens ställning.⁶ Intresset för runinskrifter och historiska minnesmärken var stort, och mot slutet av artonhundratalet fanns det till och med resebyråer som anordnade resor till platser kända från saga-litteraturen, främst till Island och i Norge, men också till Sverige och Finland.⁷ En bidragande orsak till att Skandinavien blev intressant som turistmål var också att den europeiska kontinenten i princip stängdes för tu-

rism under napoleonkrigen 1793–1815.

När Bunbury kommer till Sverige finns det alltså redan en vedertagen färdplan, ett slags litterär infrastruktur som byggts upp genom tidigare resehandböcker och skildringar. Förutom Stockholm förväntas en turist besöka vattenfallen i Trollhättan, kungagravarna vid Vreta kloster, Uppsala för att betyga sin vördnad för Linné, Dalarna för att uppleva det genuint folkliga och möjligen Haparanda för att bese midnattsolen. För en brittisk besökare var den så kallade gruvturen också påkallad, eftersom framför allt järn från Dannemora, men också silver från Sala och koppar från Falun exporterades till England. Resan till gruvdistriktet avslutades ofta i Gävle, och den lättnad och förvåning som många besökare uttrycker vid ankomsten till kusten kan förmodligen relateras till den smuts och dysterhet som kännetecknade gruvorterna.⁸

För Stockholm och många andra platser i södra och mellersta Sverige används i allmänhet klichéartade beskrivningar som "Nordens Venedig" eller "Nordens Paris", men Norrland är betydligt vagare definierat, både som geografisk plats och begrepp. Sveriges södra delar kan jämföras med andra platser i Europa, men för de nordliga delarna saknas sådant jämförelsematerial. Det ligger närmare till hands att jämföra Norrland med de utforskade områdena på världskartan – Afrikas inre eller Sydamerikas djungler. Ibland framstår regionen närmast som ett sagoland, kännetecknad av ogenomträngliga skogar och ett mystiskt ljus.

En resa i Norrland kräver ett förändrat perspektiv också vad naturen beträffar, för vad som är en liten tjärn i norr anses vara en stor sjö på en annan plats. Bunbury berättar om hur människor i södra Sverige hänfört talar om Norrland som de vilda svanarnas sommarviste, och hennes egen beskrivning av svansjöarnas diamantklara vatten när iskonungen har besegrats av sommarens andedräkt och de återvändande svanarnas snövita moln kan skymtas ovan de allvarliga grantop-

parna är ett av de mest romantiska avsnitten i hennes reseskildring (216–23). Men även om den norrländska naturen är uråldrig är det norrländska samhället outvecklat, och Bunbury noterar att man kan stöta på minnesmärken från vikingatiden i hela Sverige utom just i Norrland (299). En resenär räknar alltså med att finna gammal kultur i södra Sverige men förväntar sig det moderna och kanske också primitiva i norr – det är alltså olika tolkningsmodeller som råder för landets olika delar.

Civilisation och ursprunglighet

Selina Bunburys förväntningar på civilisation är därför ganska låga när hon når Gävle på försommaren 1852. Men föreställningen om en norrländsk handelsplats är mycket dystrare än verkligheten, säger hon, även om hon påpekar att värdshuset inte är särskilt bra och att besökare ska se till att skaffa sig rum privat. I Gävle träffar hon några arbetare från Manchester som kommit till staden för att installera det nya, ångdrivna bomulls-spinneriet, det första i sitt slag i Sverige. Tjänstgöringen i Sverige ger dubbel betalning, men männen från Manchester längtar ändå hem, kanske, menar Bunbury, för att den höga, svenska luften är för tunn för arbetare från en av Englands rökigaste och smutsigaste städer. Männen är också upprörda över att de svenska kvinnorna tvingas arbeta så hårt, men ser inga likheter med de kvinnor och barn som slavar i Manchesters fabriker (175–77).

Från Gävle åker Bunbury vidare till Älvkarleby, en plats berömd för sitt vattenfall, sin gravade lax och sin gräddfil. Det är här hennes egentliga norrlandsresa börjar, och hon stålsätter sig inför de förväntade umbärandena, bara för att upptäcka att hennes farhågor är ogrundade. Människorna i Älvkarleby är vänliga, och villiga att bistå en resenär med vad de

kan. Naturen är också vackrare än vad hon föreställt sig, och hon sätter vattenfallet i Älvkarleby högre än dess mera kända motsvarighet i Trollhättan, för det norrländska ljuset ger vattenet en poetisk, drömlig karaktär som det storslagna Trollhättetallet saknar (181–83). Hennes största bekymmer är egentligen bara att hon inte uppskattar den norrländska maten. Hon ogillar den rådande fisk- och grötdieten, och framförallt lutfisken väcker hennes avsky. Fisk, enligt Bunbury, är vad man tvingas äta under fastan, och hon tror till och med att det är denna kost som gör att hon blir sjuk strax efter sin ankomst till Härnösand (230). Avsaknaden av grönsaker leder också till kritik och hon råder, aningen spydigt, en presumtiv norrlandsresenär att lämna sin aptit hemma. Ju längre norrut hon kommer, desto sämre blir brödet, tills det upphör att finnas helt och hållet och ersätts av det knäckebröd hon inte anser sig kunna tugga. Det hon mest längtar efter är vitt, okryddat bröd, utan att inse att vete inte kan odlas i Norrland (222–23).

Bristen på vad en utlänning anser vara ätbar mat kan få oförutsedda konsekvenser. Bunbury återger en sedelärande historia om en italienare som reste i Norrland med en svensk man som följeslagare. De kunde inte kommunicera med varandra, utom med hjälp av bristfälligt latin, men svensken övertygade i alla fall den italienske turisten att överlämna sin børs i hans förvar under resan. Men ju längre norrut de kom, desto sämre blev maten, och italienaren fick för sig att den svenske mannen försökte svälta honom till döds för att sedan lägga beslag på hans pengar. Språkförbistringens gjorde att inga förklaringar kunde ges, och till slut attackerade den italienske mannen sin medresenär med kniv. På Bunburys fråga hur episoden slutade svarade den svenske mannen lakoniskt att han hade slagit ner sin utländske kamrat, fått honom att ta reson och sedan fortsatt resan för att efter färdens slut återlämna börsen. Bunburys slutsats blir att en norrlandsfarare, förutom sin aptit, också bör lämna börsen hemma (223–25).

För många av artonhundratalets norrlandsresenärer uppstår en konflikt mellan önskemålet att leva primitivt och uppleva det förmodat autentiska, och behovet av den komfort som krävs för att upprätthålla klasstillhörigheten. Norrland befinner sig på gränsen mellan civilisationen och *terra incognita*, och Bunburys lättnad över att inte behöva utsätta sig för strapatser är blandad med förvåning och kanske också viss besvikelse. Ett besök vid en kolmila och en tjärdal stämmer bättre överens med de förväntningar hon har både på Norrland och norrlänningarna, och hon noterar att den ensliga samsällningen att vakta elden passar det svenska kynnet som, säger hon, kännetecknas av lika delar lättsinne och djupt allvar (190–91).

Den farofyllda skogen

Eftersom Bunburys resa främst går längs den norrländska kusten är det kanske inte så konstigt att hon påstår att Sverige saknar berg (189), men skogen kan hon inte undgå och hennes känslor inför de överväldigande norrländska barrskogarna är mycket blandade. Romantikens naturdyrkan innebär att det finns ett vedertaget mönster för naturbeskrivningar, och många gånger verkar det som om Bunbury betraktar sina omgivningar genom ett filter av poetiska konventioner. Men samtidigt som hon enligt dessa konventioner beskriver inbjudande gläntor där solljuset silar ner mellan björkgrenarna och ger upphov till meditativa stämningar, erkänner hon att den norrländska skogen väcker rädsla (205–06). Den är helt enkelt för stor och för tyst, och inbjuder till föreställningar om jättar och troll snarare än berättelser om älvors dans (209).

Artonhundratalets värnads för skogen var till stor del en effekt av den krympande andelen skogsbeklädd mark i Europa, men den rätta, svärmiska stämningen kunde bara infinna

sig om skogen var tillräckligt liten för att kontrasten till det omgivande jordbruks- eller industrilandskapet skulle bli tydlig.⁹ Men resan längs kusten mellan Gävle och Sundsvall ger ingen variation, utan erbjuder samma utsikt över vatten, klippor och evinnerliga skogar överallt. Det är först i Ångermanland som Bunbury börjar uppskatta landskapet igen, och hon beskriver området runt Härnösand som det mest uppodlade i hela Norrland med bondgårdar lika välplanerade som i England självt (213). I Ångermanland finns alltså den nödvändiga kontrasten mellan åkerjord och vildmark, men i Norrland i övrigt är skogen helt enkelt för vidsträckt och överväldigande.¹⁰ Trots sina försök att beskriva skogslandskapet enligt poetiska normer är Bunbury därför mera benägen att notera att skogen ofta skymmer utsikten, eller att framhålla skogens faror, som när hon noterar att missionären St. Stephen blev mördad av hedningar i Ödmården på gränsen mellan Gästrikland och Hälsingland (177, 187).

Intressant nog är det inte Bunburys rädsla för vilda djur som är starkast, utan rädslan för att möta människor i skogen. Det oöverskådliga skogslandskapet upphäver civilisationens regler, och för en kvinna vars enda skydd är hennes svaghet, som Bunbury uttrycker det, blir skräcken för att möta en ociviliserad människa mycket större än ängslan för skogsvilt av olika slag (205–06). Det är en ganska normal reaktion – de flesta av oss är förmodligen mera rädda för att stöta på en okänd människa än ett vilt djur i skogen – men för Bunbury, vars föreställningar om skog bygger på de engelska parklandskapen, är skräcken mera påtaglig. Norrlandskogarna blir paralleller till afrikanska och indiska djungler, och de jägare eller vandrare som en besökare kan tänkas träffa på blir potentiella vildar. De vilda djuren, å andra sidan, beskrivs snarast som råvaror – blivande pälsbeklädnader eller mat – och blir följaktligen nästintill tama (199–201).

Norrländsk orientalism

Det är alltså ett kort steg från Bunburys beskrivningar av Norrlands folk till de skildringar av Afrika, Indien och arabvärlden som producerades vid samma tid. Långt inne i skogen glömmar man att man befinner sig i ett civiliserat land, och här lever människorna av vad naturen ger. Bunbury nämner barken som blandas i mjölet och ges till kreaturen utan att ännu förstå att barkbrödet är nödkost, och framhåller nostalgiskt de ursprungliga, paradisiska aspekterna av ett norrländsk nybygge. Isoleringen bidrar också till att göra svenskarna till Europas minst förändringsbenägna folk, menar hon, men betraktar detta som en fördel eftersom det innebär att gamla traditioner och sedvänjor kan leva kvar (190–95). Vidskepliga föreställningar om troll, vargkvinnor och häxor ser hon som kvarlevor av asatron och hon tolkar den allmänna rädslan för vargar som en kvardröjande fruktan för Fenrisulven (226). När det gäller mera vardagliga traditioner uppskattar hon särskilt vanan att bära svarta kläder till fest, så snart hon har kommit över känslan av begravningsång som drabbar henne vid kontrasten mellan Dalarnas färger och härjedalingarnas svarta finkläder (173). Seden att bära svart gör att svenskarna inte, som de lägre klasserna i England, förhäver sig genom att härma bättre folks modenycker.

Det kan tyckas märkligt att en kvinna som växte upp på Irland så fullständigt identifierar sig med en engelsk världsåskådning, men som i så många andra sammanhang är det religionen som styr. Bunburys reseskildringar skrevs vid den tid då svälten var som störst på Irland och landet avfolkades, och Sverige och Irland illustrerar i stor utsträckning samma sak i hennes texter, men med den viktiga skillnaden att i Sveriges fall kan självhushåll, lantliga traditioner och vidskepelse framställas som exotiska företeelser medan de irländska parallellerna oftast får representera fattigdom och efterblivenhet. Som from anglikan har Bunbury inte mycket till övers för sina

katolska landsmän, och det är lättare för henne att använda det protestantiska Sverige när hon vill uttrycka sagnaden efter en förgången livsstil. Hon oroar sig visserligen för att den svenska kyrkan inte i tillräcklig utsträckning har frigiort sig från sitt katolska arv – svenskarna är alltför benägna att se upp till sina präster, älska sina kyrkobyggnader och anstränga sig för att försköna dem – men trots allt är det ändå kyrkan som ser till att norrlänningarna har tillgång till ett socialt och kulturellt liv, och det är också på grund av kyrkans inflytande som de flesta svenskar är läskunniga (195–96).

Men även om Bunbury främst lägger märke till det primitiva och ursprungliga i Norrland, noterar hon också den blomstrande handeln i städer som Gävle och Sundsvall. Liksom de flesta av sina samtida är hon fast förankrad i sitt samhälles ideologi och ser på Sverige och svenskarna med imperialistiska ögon.¹¹ Följaktligen är hon noggrann med att påpeka att textilindustrin i Gävle och de främsta handelshusen i Sundsvall är skotska eller engelska, och det är underförstått att Norrland skulle vara långt mera underutvecklat utan detta brittiska inflytande. Sundsvall, till exempel, är visserligen en aktiv, framgångsrik liten stad, men med tanke på stadens utmärkta läge som knutpunkt både på sträckan mellan Trondheim och kusten och längs kustvägen till Torneå är det märkligt att den inte utvecklats ännu mera. Vasa på andra sidan Bottenviken har vuxit avsevärt under det ryska styret, och har också förstärkt sitt naturliga försvar med militära posteringar av olika slag, men lilla Sundsvall, säger Bunbury, verkar helt omedvetet om något hot från ryska Finland och barer vänligt mot sitt barn i öster (211–12).¹²

Det är uppenbart att Bunbury inte tillerkänner vare sig Sverige eller Finland kraften att frodas på egen hand. I båda fallen krävs det att en stormakt hjälper till, antingen det nu sker genom ockupation som i Finlands fall eller kommersiellt inflytande som i Sveriges. Men trots sin övertygelse om engelsk

förträfflighet är Bunbury ändå medveten om civilisationens baksida och påpekar att industrialiseringen har lockat alltför många arbetare till de engelska städerna med armod, tiggeri och kriminalitet som följd. En lösning på problemet med Englands överbefolkning vore att låta dessa fattiga emigrera till Sverige, där det finns gott om mark och kulturen inte är alltför främmande.¹³ Norrland – som redan är ett nybyggarland – skulle kunna vara en av flera lämpliga destinationer.

Imperialism, som Edward Said uttrycker det, innebär att tänka på, ta i besittning och kontrollera områden man inte äger, trakter som är avlägsna och som bebos och ägs av andra.¹⁴ Bunbury ägnar sig främst åt tankemässig imperialism, men det står helt klart att Norrland i hennes föreställningsvärld framför allt är en variant av Orienten, ett område som behöver Englands civiliserande inflytande.

Jemte, Herje och Helsing

Till skillnad från andra – främst manliga – skildrare av Norrland har Bunbury inte mycket att säga om samerna. Hon konstaterar bara att den samiska befolkningen drivs allt längre norrut av de antågande nybyggarna och flyr den begynnande civilisationen som återigen får företrädas av bullret från engelska köpmän (198–99). Bebyggandet av Norrland pågår fortfarande vid tiden för hennes resa, och detta betyder bland annat att de första nybyggarna – eller snarare den romantiserade bilden av dem – fortfarande lever i människors minne. Bunbury ger därför ovetenskapliga, folketymologiska förklaringar till de olika landskapsnamnen som berättar om hur områdena först blev befolkade. Jämtland fick således sitt namn av den norske jarlasonen Jemte, som flydde från Trondheim med sin följeslagare när den illasinnade kungen Östen Illråde hade satt sin hund Saur på tronen.¹⁵ Jemte röjde land, och fick så småningom barn och barn-

barn, bland annat ättlingen Helsing som drog vidare mot kusten till vad som blev Hälsingland, började idka handel med svenskarna och så småningom blev svensk undersåte.

Härjedalens historia är ännu mera romantisk, och Bunbury berättar hur ynglingen Herje eller Heriulf, som var den norske kungen Halfdan den Svartes fanbärare råkade slå ihjäl en hovman med ett silverhorn under en fest, och till följd av detta tvingades i landsflykt. Han flydde till Sverige där han blev väl mottagen av kung Erik Edmundsson, och förälskade sig i kungens syster, den fagra Ingeborg. Tillsammans rymde de älskande till en plats långt från ära och redlighet. De kallade sin tillflyktsort Herjes dal, och parets boplats pekades fortfarande ut för besökande vid tiden för Bunburys visit. Nära floden Herje, berättar hon, finns en kulle där det sägs att Ingeborg och Herje ligger begravda tillsammans med en stor skatt.

Gästrikland fick sitt namn när uppsalakungarna började besöka området och kräva tribut, medan Medelpads position mellan de två älvar som Bunbury kallar Niurunda och Indal gav upphov till detta landskaps beteckning. Trots att Bunbury ofta framhåller att hon har fått sin information på ort och ställe och att den därför bör vara riktig, är det viktigare för henne att berätta goda historier än att vara strikt saklig, och dessa mera poetiska etymologier passar hennes syfte bättre än torra, språkvetenskapliga förklaringar skulle göra. Den mest korrekta etymologin hon ger är bakgrunden till namnet Ångermanland, som hon säger härrör från landskapets många vikar och bukter. I Ångermanland finns också den finaste och mest välskötta jordbruksmarken i Sverige, och hon framhåller att det norrländska linet är det bästa i hela Norden (185–89). Spinnrockar och vävstolar finns i alla hushåll, och med en nostalgisk längtan tillbaka till det förindustriella Storbritannien undrar Bunbury om ångermanlänningarna verkligen skulle vara lika lyckliga i dånet från en ångdriven fabrik. Ångermanland framställs som det främsta jordbrukslandskapet i

norr, och Bunbury är mycket imponerad av den vita, vackra boskapen som hon beskriver som mycket mera välmående än de stackars kreaturen i södra Sverige (215).

Romantiskt ljus

Enligt Shirley Foster kan reseberättandet ha befriande effekter för kvinnliga författare, på grund av att de främmande miljöer som beskrivs gör det möjligt för kvinnor att uttrycka känslor och idéer som annars skulle vara oacceptabla.¹⁶ För Bunbury har det norrländska ljuset en sådan funktion. Mer än något annat hon upplever i Norrland får ljuset företräda mystik, överjordiskhet och drömmar. Liksom de flesta andra norrlandsresenärer noterar hon förstås att ljuset gör det svårt att sova, men å andra sidan befrämjar detta skaparlusten. Om Bunbury hade varit svenska, säger hon, skulle hon aldrig ha skrivit annat än på natten, trots att hon skulle ha fördömt ett sådant förfarande som en dålig vana hemma i England. Dock förvånar det henne att svenskarna inte är mera fantasifulla, när de nu har tillgång till en sådan stimulans som det nattliga ljuset innebär (181-82). Möjligen beror detta på avsaknaden av en skymningstimme, vilket innebär att svenskarna inte ger sig tid till eftertanke. Hon antyder också att växlingen mellan ljusa och mörka årstider påverkar livsinställningen i norr – det blir en fråga om två extrempositioner som avlöser varandra och inte som i England, där den sanna jämligheten råder även vad ljuset beträffar (232).

Midnattssolen är förstås en av de främsta turistattraktionerna i Norrland, och Bunbury noterar att framför allt tyska och franska turister är angelägna att resa till Haparanda dagarna omkring midsommar. Sedan ångbåtarna började trafikera kusten kan resan dessutom företas utan större besvär. Även Bunbury väljer att färdas med ångbåt sträckan mellan Härnösand och Haparanda, vilket innebär att hennes skildring av

Norrland får ett ganska abrupt slut. En bidragande orsak till den knapphändiga informationen om platserna i nordligaste Norrland är att Bunbury säger sig insjukna i kolera strax efter ankomsten till Härnösand (228–29). Det är möjligt, men osannolikt att så verkligen var fallet. Koleran återkom visserligen till Sverige sommaren 1850, men inga sjukdomsfall rapporterades vare sig 1851 eller 1852, året för Bunburys norrländska resa. Det var först 1853 som koleran drabbade Gävle för att sedan sprida sig längre norrut.¹⁷ Det fanns inget känt botemedel mot sjukdomen, utan gamla läkekurer, dekokter och amuleter kom till bruk. Kanske var Bunburys metod lika verksam som de andra – hon tillskriver nämligen sitt tillfrisknande det faktum att hon vid tidpunkten för insjuknandet var helnykterist.

Resan blir bok

När norrlandsresan är över på hösten 1852 återstår det bara för Bunbury att resa i västlig riktning från Stockholm till Värmland, sedan är hennes vistelse i Sverige över och hon kan återvända till England med sina manuskript. Redan 1853 kom de första två volymerna ut, och det märks att Bunbury har haft ganska bråttom – texten innehåller oredigerade anteckningar från själva vistelsen såväl som avsnitt ur vad som ser ut att vara personliga brev. *A Summer in Northern Europe*, där skildringen av Norrland ingår, är mera noggrant komponerad, men Bunbury är minst lika angelägen att ge en bild av sig själv som att beskriva sina upplevelser. Varje erfarenhet filtreras genom ett jag som först iakttar och sedan tolkar och förmedlar upplevelsen, och berättaren är ständigt närvarande i texten. Det är långt ifrån det vetenskapliga ideal som var förhärskande efter Upplýsningen, och Bunburys text är snarast ett exempel på vad Carla Kaplan benämner "samtalets erotik", det vill säga en utopisk längtan efter

den idealiska samtalssituationen där författare och läsare befinner sig på samma våglängd och till fullo förstår varandra.¹⁸ För att kunna uppskatta Bunburys reseskildringar måste läsaren vara beredd att också uppskatta författaren Selina Bunbury, en tämligen inskränkt men också modig och frigjord kvinna i femtioårsåldern som vågar göra vad många av hennes landsmaninnor aldrig skulle drömma om.

Förutom det professionella ändamålet med vistelsen har mötet med Sverige nämligen flera andra funktioner för Bunbury.¹⁹ Det är ekonomiskt gynnsamt för en engelska att vistas utomlands, då England vid mitten av artonhundratalet är ett av de dyraste länderna i Europa, men ännu viktigare är att Bunburys status är mycket högre i Sverige än i hemlandet. Resandet och författandet ger henne en möjlighet att befästa sin identitet som självständig kvinna i det viktorianska Storbritannien. Som privilegierad utlänning får hon en ställning som uppväger det låga anseende hon har som kvinna i sin samtid. Till skillnad från den engelska damen som inte ens vågade gå i land i Haparanda utan sin eskort, föredrar Bunbury att resa ensam, och det är uppenbart att reseberättelsen fungerar både som en legitimering av detta och som ett slags självbiografi. Resan ger texten struktur, men verkar ibland vara mest en förevändning för privata reflektioner och kommentarer.

Men förmodligen lyckas Bunbury inte hitta sina idealiska läsare. De reseskildringar som är mest eftersökta i England i mitten på artonhundratalet är antingen de som beskriver närliggande länder som Frankrike eller berättelser från mycket avlägsna, exotiska platser som de utforskade delarna av Afrika, Indien eller Kina. Sverige är varken tillräckligt nära eller tillräckligt främmande, och till det höga priset av 21 shillings kunde vare sig *Life in Sweden* eller *A Summer in Northern Europe* bli någon försäljningsframgång. Böckerna spreds i stället genom bibliotek som det inflytelserika Mudie's Library,

där medlemmar kunde låna litteraturen veckovis för en mera blygsam summa.²⁰

Varken stilistiskt eller idémässigt kan Selina Bunbury anses som någon stor författare, och i avsnittet om henne i *Dictionary of Irish Literature* konstateras kallt att hennes böcker inte förtjänar någon omläsning idag.²¹ Hennes anti-katolska åsikter innebär att hon inte är särskilt uppskattad i sitt födelse-land, och i de flesta översikter över irländsk och engelsk litteratur finns hon helt enkelt inte med. Men denna negativa bedömning undervärderar både den bild av en engelsk medelklasskvinnas liv och den insikt i de värderingssystem som omfattades av mera konventionella samhällsmedborgare som Bunburys skrifter kan förmedla. Det är just för att hennes redogörelser inte är särskilt vederhäftiga, för att hon är behäftad med ideologiska skygglappar och är så typisk för sin klass och sin bakgrund som hennes skildringar är intressanta. Selina Bunburys berättelser från artonhundratalets Norrland kan knappast bidra till en mera sanningsenlig bild av hur det norrländska samhället verkligen fungerade, men hennes beskrivningar ger en god bild av de förväntningar och förhoppningar som väcktes av detta relativt okända område i Sveriges och Europas periferi.

Noter

- 1 Mark Davies identifierar 89 skildringar av Sverige och svenskarna, publicerade i Storbritannien mellan 1769 och 1865, så när Bunbury publicerar sina reseberättelser finns redan en tradition för denna litteratur. Mark Davies, *A Perambulating Paradox: British Travel Literature and the Image of Sweden c. 1770–1865*, diss. (Malmö: Lunds Universitet, 2000) 20–21.
- 2 Den ironiska kommentaren om författare som blir auktoriteter på Sverige efter bara sex veckor återfinns i Selina Bunbury, *Life in Sweden; with Excursions in Norway and Denmark*, 2 vol. (London: Hurst &

- Blackett, 1853) vol. 1, 302. I samma verk, volym 2, 83, skriver Bunbury att ingen engelsk bok har lyckats göra Sverige rättvisa. Det är underförstått att hennes skildringar kommer att råda bot på denna brist på vederhäftig information.
- 3 Samma dubbelhet kännetecknar Ethel Tweedies beskrivning av Norge i *A Winter Jaunt in Norway* (1894) enligt Anka Ryall, "Literary Culture on the Margin: Ethel Tweedie's Travels in Norway," *Anglo-Scandinavian Cross-Currents*, red. Inga-Stina Ewbank, Olav Lau-sund och Bjørn Tysdahl (Norwich: Norvik P, 1999) 323–24.
 - 4 Selina Bunbury, *A Summer in Northern Europe, Including Sketches in Sweden, Norway, Finland, the Aland Islands, Gothland &c*, 2 vol. (London: Hurst & Blackett, 1856) vol. 2, 95. Fortsatta hänvisningar till detta verk ges parentetiskt i texten.
 - 5 Se Andrew Wawn, *The Vikings and the Victorians: Inventing the Old North in Nineteenth-Century Britain* (Cambridge: D. S. Brewer, 2000) för en utförlig redogörelse för intresset för nordisk mytologi, litteratur, historia och filologi i artonhundratalets Storbritannien. William och Mary Howitts introduktion av den nordiska litteraturen i två volymer, *The Literature and Romance of Northern Europe: Constituting a Complete History of the Literature of Sweden, Denmark, Norway and Iceland* (London: 1852) bidrog också till att nära intresset för det nordiska, liksom Mary Howitts översättningar av Fredrika Bremers skrifter.
 - 6 Inga-Stina Ewbank noterar att det fanns politiska syften med denna kult av det nordiska. Paret Howitts sätt att befrämja anglo-skandinaviska strömningar, till exempel, ligger ibland obehagligt nära föreställningen om en nordisk härskarras. Inga-Stina Ewbank, "Introduction: Anglo-Scandinavian Cross-Currents," *Anglo-Scandinavian Cross-Currents*, 14–15.
 - 7 Wawn 8, 27–30.
 - 8 Se Davies 84–109 för en beskrivning av den vanliga resrutten för en brittisk besökare.
 - 9 Davies 136–37.
 - 10 Det bör nämnas i detta sammanhang att Bunbury passerade Skule-skogen i ångbåt, och alltså inte upplevde denna del av Ångermanland.
 - 11 Imperialismen betraktas ofta som en uttalat manlig ideologi, och enligt Simon Gikandi finns det en önskan hos kritiker att ställa det kvinnliga perspektivet i motsats till det koloniala och imperialistis-

- ka tänkandet. Men kvinnor, lika väl som män, är produkter av sin tid, och det finns ingen inneboende motsättning mellan den kvinnliga rösten och en imperialistisk inställning. Simon Gikandi, *Maps of Englishness: Writing Identity in the Culture of Colonialism* (New York: Columbia UP, 1996) 120–23. Se också *Voyages and Visions: Towards a Cultural History of Travel*, red. Jás Elsner och Joan-Pau Rubiés (London: Reaktion, 1999) 52, och Sara Mills, *Discourses of Difference: An Analysis of Women's Travel Writing and Colonialism* (London: Routledge, 1991) 2–4.
- 12 Det finns alltså en hierarki inom Bunburys imperialistiska tänkande, där Sverige visserligen är underordnat Storbritannien, men Finland i sin tur är underordnat Sverige, trots att landet vid tidpunkten för Bunburys skildring ligger under ryskt styre.
 - 13 Enligt Mark Davies är det en vanligt åsikt hos brittiska resenärer i Sverige att både briter och svenskar skulle ha fördel av brittiska bosättningar i Sverige. 163.
 - 14 Edward Said, *Culture and Imperialism* (1993; London: Vintage, 1994) 5.
 - 15 I *Geographie Öfwer Sweriges Rike Författad Af Assessoren Eric Tuneld, Femte Uplagan, Mycket tilökt och förbättrad* (Carl Stolpes Förlag: 1773) beskrivs händelsen på följande sätt: "Jämtland har, i hedna dagar, hördt tillsammans med det öfriga Jotunland och Swerige. Ketil Jämtte, Önund Jarls Son af Sparabo, flydde hit undan för Kong Östen Illråde, och satte sig här neder, samt orten vidare upp-rögde." hyperlink "<http://w1.631.telia.com/~u63103170/13.html>" <http://w1.631.telia.com/~u63103170/13.html>, 020108. Mera saklig historieskrivning innehåller dock ingen information om vare sig Östen Illråde eller Ketil Jämtte.
 - 16 Shirley Foster, *Across New Worlds: Nineteenth-Century Women Travelers and their Writings* (New York: Harvester Wheatsheaf, 1990) 24.
 - 17 Carl Henrik Berg, "Koleran i Norrland," *Oknytt* 22.1–2 (2001) 6–11.
 - 18 Carla Kaplan, *The Erotics of Talk: Women's Writing and Feminist Paradigms* (Oxford: Oxford UP, 1996) 15.
 - 19 Mary Russell räknar upp följande skäl, angivna av kvinnorna själva, till varför engelska kvinnor reste så pass mycket under artonhundratalet: de ville slippa ifrån hushållsarbetet eller ett rutinmässigt arbete, återhämta sig efter ett brustet kärleksförhållande, uppleva spänning, bevisa att kvinnor inte är svaga, föra Bibeln till Kina, studera botanik eller okända folkgrupper, tränga in i det för-

gångna, sona en personlig skuld, hedra en död följeslagare, bringa ära till sitt land, hitta något intressant att skriva om – eller helt enkelt ha roligt. Troligen, säger Russell, drevs de flesta kvinnor av en kombination av alla dessa och ännu flera orsaker. Mary Russell, *The Blessings of a Good Thick Skirt: Women Travellers and Their World* (London: Collins, 1988) 15. Andra vanliga anledningar till en utlandsvistelse var till exempel dålig hälsa eller dålig ekonomi.

20 Davies 45.

21 *Dictionary of Irish Literature*, rev. and expanded ed., red. A-L. Robert Hogan (Westport, Conn.: Greenwood, 1996) 199.

MARTHA HELLGREN

Madam Östlund!

Marta Lena eller som det står i kyrkboken Marta Helena Wikström, Östanbäck, född 1833 inom Skellefteå församling dog som piga på Anders Östlunds gård i Östanbäck, Byske församling 1913. Formellt sant men verkligheten var en annan, något som sondotterdottern vill berätta här.

Marta Lena var bonddotter och fattade tycke för grannpoiken Anders, född 1819, men de hade i sin kristna tro börjat ifrågasätta statskyrkans präster och anammat den förkunnelse som företrädaren för "Riströmmarna" en separatiströrelse under ledning av Johan Riström förkunnade. Rörelsen ansåg vissa av statskyrkans präster ogudaktiga och ifrågasatte vissa nya kyrkoböcker. Resultatet blev att Marta Lena och Anders sammanvigdes av sin "frikyrkopräst" och i kyrkbokens marginal noterade någon präst "Riströmmare", men juridiskt fortsatte de att räknas som ogifta.

Detta skapade ett antal problem för prästerna i Byske församling, eftersom Anders och Marta Lena Östlund var betrodda personer i byn och ofta anlätades som dopvittnen. I det sammanhanget skulle prästen tydligen ha en titel på dopvittnena och vad skulle han kalla Marta Lena. I dopboken fick hon bland annat titeln piga, hushållerska, frilla och fästekvinna.

Trots att Anders och Marta Lena endast hade låg utbildning hade de lärt sig läsa och läste och trodde bibelns ord om att de skulle stå tillsvars för det de gjorde, och de kunde stå emot prästens försök att övertala dem till att låta kyrkan ge deras

äktenskap sin välsignelse. De fortsatte anse att den Guds välsignelse "deras" präst gett räckte och de fortsatte som "ogifta" enligt svensk lag ända till döddagar, men med ett förhoppningsvis gott samvete. Enligt prosten Fällströms noteringar kom de flesta Riströmmare att låta viga sig i svenska kyrkan men inte Anders och Marta Lena. Vi är många som är ättlingar till Anders Östlund (den yngre) som rubricerats som en oäkta son till Anders Östlund och Marta Helena Wikström i Östanbäck och i byaboken om Östanbäck nämns både Marta Lena och Anders.

Madam Östlund – som Marta Lena kallades – var en kvinna med stort självförtroende och blev bland annat *jordemor*, d.v.s. anlätades som barnmorska. En svår händelse i hennes liv var enligt min moster Signe, den gång då Marta Lena blev kallad till en kvinna som börjat få värkar som fortsatte dag efter dag och när nästan en vecka gått, tvingades Marta Lena stycka barnet i moderlivet för att rädda kvinnans liv. När hon kom hem så stannade hon i farstun och grät ut sin sorg och förtvivilan över situationen. Hon hade tvingats släcka ett liv för att rädda ett liv och ett antal barn från att bli moderlösa.

I byaboken om Östanbäck berättas att: "Fastän hon var fullständigt självlärd fick hon erkännande för sin skicklighet och anlätades allmänt inom byn som barnmorska. Hon var ovanligt rådig och hade ett gott handlag, både med de sjuka och de nyfödda ungarna. Sedan hon kom till en gård vid sina förrättningar tog hon ledningen över allt som skulle uträttas, och både män och kvinnor fick rätta sig efter hennes regerande så länge hon var på gården. En gång hörde hon att en man var svartsjuk och därför ej vidare snäll mot sin hustru. Madame Östlund träffade mannen och han fick en kraftig tillrättvisning och rådet att tvätta och raka sig samt låta klippa håret, så att han såg ut som en annan människa och slapp vara svartsjuk och plåga sin hustru. Anders Östlund, hennes man som var mer försynt och ansåg att hon lade sig i vad som inte an-

gick henne, sade: 'Vad har du för detta?'. 'Ett fredat samvete', svarade hon."¹

Anders Östlund den äldre har även han lämnat en del minnen efter sig. "Byaprotokoll och räkenskaper är förda av honom och han anlätades även vid bouppteckningar och arvskiften. Vid husbyggen deltog han även och var en skicklig timmerman."²

Som tillägg vill jag nämna att en av mina bröder på 1970-talet anlätade en s.k. professionell släktforskare som i sin iver att inte ställa våra anfäder i dålig dager endast noterade den förstfödde sonen Anders, född utom äktenskapet och utan syskon. Eftersom vår moster Signe var en mycket god berättare och ivrig att berätta om gamla tider kände jag som barnbarnsbarn till Marta Lena, till och med namnen på morfars syskon, och fann senare bekräftelse på detta i kyrkboken.

Där har jag en allvarlig fundering om de professionella forskare som i slutet på 1900-talet hävdade, att det fanns så många utomäktenskapliga barn i Norrland på 1800-talet tagit rätt på hur det egentligen låg till?

Madam Östlund, i sin hemby Östanbäck känd som fru till Anders Östlund den äldre och en allmänt känd och efterfrågad jordemor, men enligt forskare med alltför svag kunskap om lagstiftningens konsekvenser för personer inom frikyrkörörelser en ogift piga med sju utomäktenskapliga barn.

Noter

1 Östanbäcks by. 1985. s. 254.

2 Ibid. s. 254.

FYR GULLIK DAHLSTEDT

Vår Norrlandsresa

En skoluppsats av Eva Mörner 1896

Efter pensioneringen från tjänsten som överläkare vid Österåsens sanatorium 1951 flyttade Helge Dahlstedt med sin fru Eva (född Mörner) till Vilhelmina. De bosatte sig på Storgatan 2A, i ett stort hus nedanför Kyrkberget med trädgård och utsikt över Volgsjön. Längre upp i fjällvärlden, i Stalon vid övre ändan av sjön Malgomaj, hade de sedan tidigare sitt sommarställe. Under vinterhalvåret satt Helge och skrev ned sina barndoms- och ungdomsminnen och andra hågkomster. Eva, som börjat med släkt- och personhistorisk forskning på äldre dagar, utövade en ivrig och energisk insamling och bearbetning av skriftligt material rörande främst mödernelinjen genom släkterna Maule, Rundgren och Mörner. Helge och Eva Dahlstedt var mina farföräldrar.

I ett brev från Vilhelmina den 24 januari 1959 skriver min farmor till sina fem söner med anledning av ett hastigt inträffat dödsfall bland hennes "årsbarn": "En ny påminnelse om vår dödlighet...". Lite längre fram fortsätter hon: "Men det är en sak som jag gärna ville att Gullik skulle ha, nämligen de samlingar angående min släkt, som jag gjort sedan vi kom hit till Vilhelmina. Det är brev och 'hågkomster', i original och avskrift, fotografier som jag samlat med rätt mycken fyndighet och envetenhet, måste jag själv säga, samt studiematerial i form av böcker. Det är ingen annan som har intresse för detta och känner alla dessa människor mer än Gullik. Därför ville jag gärna att han skulle få alltihopa som finns i mitt rum nu

Bild 1. Klasskamrater i Stockholms nya samskola på trappan framför Johannes kyrka. Stående fr.v.: Ester Claesson, Kurt Nilsson, Suzanne Larsson (dotter till konstnären Carl Larsson), Lena Ekstrand, Ragnar Laurrell? och Gunhild Hasselberg. Sittande: Eva Mörner, Elin Bonnier, Sonja (efternamnet ej angivet), Helena Klein, Gerda Carlstén och Anna Persson. Foto från senare delen av 1890-talet med påskrift av Eva Dahlstedt. Handskrift 65, Forskningsarkivet vid Umeå universitet.

och framdeles i den mån det finns kvar då jag dör. Det är inga värdefulla saker annat än för mig och ev. honom, och för att kompensera den utgift och det besvär som det kommer att medföra att ta hand om allt detta så bör han få också de tavlor och böcker som kan finnas i rummet; de äro ej förut bortgivna till någon av er". Min farfar har tillstyrkt med orden: "Ni har väl en originell och levande moder".

Eva Mörner, som min farmor hette som flicka, var född den 15 maj 1883 på Mölnbacka i Nedre Ulleruds socken i Värmland. Hennes far, greve Adolf Mörner, var kapten vid Värmlands fältjägerregemente och samtidigt disponent vid AB Mölnbacka-Trysil. Han dog på våren 1894. Hans änka Anna och dottern Eva flyttade till Stockholm. De bosatte sig i en våning med fönster mot Tegnérkunden och ingången från Upplandsgatan 22, och Eva fick börja som elev vid Stockholms nya samskola. På sommarloven under åren i Stockholm reste Anna Mörner och dottern Eva till Karlstad och hälsade på hos morföräldrarna, som var biskop C.H. Rundgren och hustrun Charlotte, född Maule. Sommaren 1896 gjorde Eva, 13 år gammal, en resa till Norrland i sällskap med sin mor och mormor. Om denna resa skrev hon under hösten en skoluppsats, som hon präntade i två exemplar och gav till sin mamma respektive mormor i julklapp. Det var från Karlstad som Eva och hennes mor Anna (36 år) och mormor Charlotte (71 år) söndagen den 12 juli "på middagen" anträdde sin resa till Norrland med Luleå som mål. Där skulle de besöka Evas morbror Herman och hans fru Anne-Sofie med barnen. Herman Rundgren var under åren 1894-98 anställd som t.f. maskiningenjör vid Gellivarebanan. Från Karlstad via Falun till Gävle for de per järnväg. Därifrån fortsatte de med ångbåt till Sundsvall och Härnösand. De gjorde en särskild rundresa, som gick upp längs Ångermanälven ända upp till Forsmoberon och på tillbakavägen mot kusten nedför Indalsälven. Eva och hennes mamma och mormor for vidare längs kusten med ångbåt till Luleå, dit de efter en vecka anlände den 20 juli på kvällen. Från Luleå gjordes ännu en rundresa. Den gick per järnväg till Malmberget, där de bl.a. besteg Dundret, varefter de återvände till Luleå med roddbåt och ångbåt på Lule älv. Till sist for de den långa vägen neråt landet med samma färdmedel som på uppvägen: med ångbåt från Luleå till Gävle och per järnväg från Gävle till Karlstad. I Falun stannade de

ett par dagar, varunder de besökte Evas förmyndare landshövding Ch.E. von Oelreich. Denne var bortrest, men hans fru tog emot dem. De var tillbaka i Karlstad den 31 juli på eftermiddagen.

Min farmor dog den 23 februari 1972 på sjukstugan i Villhelmina. Hon hade då varit änka i åtta år och fyra månader. Eva Dahlstedts flera hyllmeter långa släkt- och personhistoriska samling förvaras numera i likhet med överläkare Helge Dahlstedts arkiv i Forskningsarkivet vid Umeå universitet (Handskrift 65 resp. 29). I farmors samling har jag funnit först det ena och så det andra exemplaret av hennes skoluppsats med titeln *Vår Norrlandsresa*. Jag har också letat rätt på hennes mors almanacksanteckningar från år 1896, ur vilka jag nedan citerar det som rör Norrlandsresan.

Utdrag ur Anna Mörnens almanacksanteckningar år 1896

Juli.

13. Mamma, Eva och jag började vår Norrlandsresa, kommo till Falun på afto[nen].
14. Lemnade Falun kl. 7, anlände kl. 11 f.m. till Gefle; besågo staden som är väl byggd och fin samt foro kl 1 e.m. med "Norra Sverige" till Sundsvall.
15. Anlände kl. 1 f.m. Hotel Knaust. Besågo staden, som är väl byggd, vacker kyrka i götisk stil, flere ståtliga byggnader. Vacker utsikt fr. Tivoli och vattenledningstornet. Fortsatte kl. 4 e.m. pr. ångbåt till Hernösand. Supé hos General Tolls; besågo staden tills. med Öfv. Laurell och Öfv.löjt. Winnell.
16. Med "Strömkarlen" uppför Ångermanelfven till Sollefteå. Bestego "niporna" och besågo staden.
17. Kl. 10 med ångbåt till Forsmo, åkte till Forsmobro, den stör-

- sta och dyraste jernvägsbro i Sverige. – Kl. 4 e.m. med jernväg till Bispgården; åkte till "Döda fallet", vildt och storartadt.
18. Kl. 10 med skjuts till Utanede, derifrån pr. ångbåt till Sundsvall; vacker resa nedför Indalselven.
 19. Gingo ombord på "Norrbotten" kl. 2 f.m. Passerade Skellefteå, Umeå, Piteå,
 20. kl. 10 f.m., där vi stannade 5 timmar, besågo staden — låga fula stränder öfverallt, intresselös färd, men vackert väder. Anlände till Luleå kl. 7, togo in på Wibells hotell, superade hos Hermans.
 21. Tillbragte dagen hos Herman, gingo till Svartön och åsågo malmlossningen.
 22. Foro till Gammelstaden, besågo den gamla kyrkan från 1400-talet med rikt skulpterad predikstol, altarprydnad och munkstolar. Aftonen besågo vi Luleå nya kyrka och Gyltzaudden. Kyrkoherden Wester ledsagade fredagen.
 23. Kl. 1/2 3 till Gellivara. Regn, åska.
 24. Foro pr järnväg till Malmberget, Wälkommen, Tingvalls kulle, Kung Oscars tunnel 200 mtr. Grufvorna besågos i Malmberget i sällskap med Ing. Goldkuhl, Croneborg. Återvände till Gellivara kl. 8. Besågo Fjellnäs och bestego Dundret, fram och åter på 3 1/2 timme, mödosamt, kallt.
 25. Kl. 1/2 6 f.m. med tåg till Murjek, derifrån skjuts till Storbacken, derifrån i roddbåt 2 mil nedför Luleå elf till Edeforsen. Vacker utsikt, ståtliga forsar, laxfiske.
 26. På ångbåt 8 mil nerför Luleå elf till Hednoret. Förtjusande vacker färd. På jernväg via Boden till Luleå, passerade banan der malmtåget urspåret och upprifvit banken 600 mtr. (9 vagnar.)
 27. Ombord på Njord kl. 4 e.m., ganska vackert väder ända till Gefle, undantagande några timmar utanför Umeå.
 29. Anlände till Gefle kl. 4 e.m., fortsatte genast till Falun. Ma dålig.

30. Woro nere i grufvorna. På middag hos v. Oelreichs på Hökvik-
ken. Badade.
31. Fortsatte till Karlstad, anlände kl.4.

På uppresan skrev Evas mamma, Anna Mörner, ett brev från Sollefteå till sin hemmavarande fader, biskopen C.H. Rundgren i Karlstad. I detta får vi en del viktiga kompletterande upplysningar om resan. Landssekter Asker hade hjälpt till att lägga upp en resplan och beställa hotellrum.

Sollefteå d. 16 Juli 1896.
kl. 9 e.m.

Goda Pappa.

Ja, nu äro vi så långt komna som till Sollefteå och hittills har vår resa gått lyckligt och bra och utan det minsta äfventyr. Wädret har hela tiden varit det gynnsammaste och ej en droppe regn hafva vi fått, ej heller har värmen varit tryckande, då vi ju mest vistats på vattnet, där det alltid fläktar något. Resan tycks be-
komma kära lilla Mamma särdeles bra, hon är just aldrig trött och naturligtvis ytterst intresserad och njuter af allt vackert vi få se.

Kl. 3 e.m. i dag ankommo vi hit efter en angenäm ångbåtsfärd. Ångermanelfven är ju temligen enformig i sitt nedre lopp och de öfver allt förekommande kala bergen göra ett sorgligt intryck, men närmre Sollefteå blir naturen mera stor-
artad och leende. Här hafva vi beundrat de stora "niporna" och Eva och jag hafva nyss klättrat upp och ned för "Sollefteå-borgen", som är mycket märkvärdig.

I morgon f.m. göra vi en tur i liten ångbåt uppför elfven till Bergsmobron [sic! Forsmobron] som lär vara sevärd och fortsätta på e.m. pr. jernväg till Bispgården.

I Sundsvall hade vi god tid att hvila ut på det ytterst ele-

ganta hotellet, bese staden, som är mycket prydlig och välbyggd, med en särdeles vacker kyrka som vi besågo både utan och innan. Till Hernösand kommo vi kl. 1/2 8 i går kväll och på mitt förslag togo vi strax en droska och foro genom den gamla, oregelbundet byggda staden till Tolls som bo i en utkant af Hernösand, mycket landtligt och trefligt. Där blefvo vi hjertligt mottagna och tillbragte ett par angenäma timmar i den talrikt hemmavarande familjen. Där råkade vi äfven Öfverste Laurell och Öfverstelöjtnant Winnell, hvilka båda ville höra litet nytt från gamla hembygden och ville gifva oss goda råd för vår Norrlandsfärd.

Generalen sjelf bad helsa Pappa. Han skulle om ett par dagar resa upp till Luleå och Boden jemte några andra officerare för att rådås om bästa vägen för den tilltänkta nya bansträckan. Hernösand är en riktig militärstad och har en helt annan prägel än Sundsvall, som ser ut som en rik och dryg köpmansstad.

Tiden blir lång när man reser och ser så mycket nytt. Wi tycka redan att vi varit borta så länge. Men vi resa ju så bekvämt och bo så komfortabelt att det ej det minsta tröttat oss ännu; dessutom söka vi att få se så mycket som möjligt af dessa för oss nya och obekanta trakter, då vi väl aldrig mera komma hit.

Landssekte Askers resplan är vi mycket nöjda med och hans vänlighet att skrifva till hotellen i förväg var mycket välbetänkt, enär det öfverallt är ondt om rum denna tid. Mamma och Eva bedja mycket helsa till goda Morfar; de hafva redan krupit till kojs, trötta efter allt traskande på de sandiga stigarna och upp och nerför "niporna". Med många helsingar till Pappa och John förblifver jag Pappas ömt tillgifna

Anna

Här följer Eva Mörners skoluppsats om Norrlandsresan

Till
min älskade
Mamma
från
hennes lilla tös
Eva
—
Julaftonen
1896

Vår Norrlandsresa

Vi afreste ifrån Karlstad den 12 på middagen, och ankommo till Falun på kvällen. På vägen dit sågo vi Ornässtugan, en tämligen stor, nu rödmålad stuga, och den stora Tunasläppen. I Falun togo vi in på hotel, men stannade blott öfver natten emedan vi skulle återkomma. Vi reste därifrån, följande morgon, till Gefle. Der togo vi en vagn, med hvilken [vi] foro omkring och besågo staden. Den var mycket vacker. Vi sågo stadsträdgården, som var mycket lummig och vacker, och åtskilliga offentliga byggnader. Redan klockan ett foro vi därifrån. Ett stycke utanför staden sågo vi Skutskärs sågverk. På eftermiddagen kommo vi till Sundsvall och lågo där öfver natten för att följande dag fara till Hernösand. På förmiddagen den 15 gingo vi omkring och besågo staden. Vi sågo Sundsvalls nya kyrka, som är byggd i spetsbågestil och mycket liknar Johannes kyrka i Stockholm. Den var mycket vacker, isynnerhet predikstolen. Vi kommo till Hernösand klockan 8 på kvällen och reste följande morgon uppför Ångermanelfven till Sollefteå. Ångermanelfven var ej så synnerligt vacker nedanför Sollefteå men därifrån och till Forsmobron var det mycket vackert. Men den göres mycket egendomlig af de så

kallade niporna, hvilka äro af vattnet svarfade sandkullar. Midtför Sollefteå ligger en skogbeväxt sådan som kallas Sollefteåborgens emedan den har formen af en borg. Den 17 foro vi en bit uppför Ångermanelfven till Forsmobron. Vi sågo Faxeälfs utlopp uti Ångermanelfven, den forsade vildt och uti Ångermanelfven bildade sig hvirflar och strömmar. Forsmobro är en öfver en fors bygd järnvägsbro. Den är af stål och rätt hög. Vi fingo lof att gå uppför många trappor innan vi kommo upp. På eftermiddagen foro vi ifrån Sollefteå till Bispgården. Vid femtiden kommo vi dit och fingo på hotellet rum öfver natten. Efter en liten stund fingo vi skjuts till Döda fallet. Skjutsen stannade vid en liten bondgård, därifrån måste vi gå ned för en mycket brant skogsstig så att vi kommo till järnvägsbanken, så gå en liten stund längs den, så öfver en liten bro och då stodo vi i den flodbädd som Indalselfven hade bildat, innan den ändrade sitt lopp. Därvid tillgick det sålunda: En man benämnd Vildhussen, för de många vilda upptågs skull, som han hade haft för sig, gräfdde en dag en liten kanal ifrån Ragundasjön för att leda en del vatten en annan väg. På natten kommer Vildhussen ridandes och ropar åt alla att fly, ty Ragundasjön kommer efter. Då hade sjön störtat sig i den kanal som Vildhussen hade gräft i stället för att gå i sitt vanlig lopp utför Döda fallet. – Där var rysligt dystert och vildt, höga branta klippor utför hvilka floden fordom störtade sig, och jättegrytor af hvilka somliga voro ganska djupa, men som nu voro fyllda med regnvatten. Just i år hade det varit 100-årsfest till minne af då Indalselfven tog sig ett annat lopp, och då hade det vid fallet upprests en uppstoppad gubbe som skulle föreställa Vildhussen. Vi skulle dagen därpå fara nedför Indalselfven men för att komma till Utanede där båten lade till så måste man åka med skjuts en mil eller så. Mamma hade beställt skjuts, men då vi skulle fara följande morgon så fans det blott två skjutsar och det var många som skulle resa. Vi sutto packade som sillar i vagnarna. Där var också en fru som satt inuti vagnen och upptog två platser med en stor, grå kappsäck bredvid sig. Hon beskär-

Bild 2. Eva Mörner 1896, samma år som Norrlandsresan gjordes. Fotot i artikelförfattarens ägo.

made sig öfver att hon ej kunde få med en väldig fyrkantig lår som hon ville ha upp på kuskbocken där jag redan satt inpackad mellan kappsäckar. Hon *befallde* mig att gå ned därifrån och sätta mig bredvid henne (där hon redan hade sin stora, grå kappsäck.) Ändtligen kommo vi i väg men hade icke båten som vi skulle fara med, varit så beskedlig och väntat på oss så hade vi nog inte kommit med. Vi bytte båt tre gånger, första gången vid Indalsliden där vi fingo vänta på den andra båten i två timmar, hvarunder vi gingo i land och sågo på Lidens gamla kyrka som nu är en ruin och som användes till lada. Vid åttatiden på kvällen kommo vi till Sundsvall och klockan tre på morgonen reste vi därifrån till Luleå. På vägen dit gingo vi i land vid Holmsund som ligger utanför Umeå och vid Piteå (där köpte vi 13 peppar-

kakor, flere fans ej att få!) Då vi kommo till Luleå voro morbror och moster nere och mötte oss. Vi foro direkte till hotellet där vi skulle bo och sedan till morbrors för att äta kväll. I Luleå hade vi mycket trefligt, lågo på hotel men åto alla måltider hos morbrors. Ibland badade jag tillsammans med mina små kusiner Maria och Astrid i öppna sjön. De voro båda mycket snälla men jag tyckte bäst om Astrid ty hon påminde om lilla Atta. En dag företogo mamma och mormor en utflykt till Gammel-Luleå att bese dess kyrka som är mycket vacker och märkvärdig, jag skulle ha fått följa med men jag föredrog att stanna hemma hos Maria och Astrid. Efteråt tyckte jag förstås att jag varit mycket dum. Ifrån Luleå gjorde vi i sällskap med morbror och moster en tur till Gellivare för att bese grufvorna. Vi reste ifrån Luleå den 23 på middagen och kommo till Gellivare klockan 10 på kvällen. Dagen därpå reste vi upp till Malmberget för att se på grufvorna, ty de äro ej belägna vid Gellivare utan vid Malmberget. Vi hade matsäck med oss. Först foro vi upp till Välkomman, så till Tingvallskulle och slutligen besågo vi grufvorna som ligga vid sjelfva Malmberget. Vid de båda förstnämnda grufvorna är malmen till en del blandad med apatit. Vid Tingvallskulle gingo vi in i en stollgång som var 200 meter lång. Det är egentligen icke på något ställe några grufvor, ty man har ej än börjat att spränga nedåt utan man spränger malmen i öppna dagern eller gör gångar rakt in i berget. Malmen är mycket rik, jernet utgör vanligtvis 70 till 75 procent. Malmen föres ned ifrån bergen uti vagnar som äro bygda så, att det går an att vipa dem åt hvilken sida som helst. Sedan den blifvit nedförd så delas den uti olika sorter som benämnas: A, B, C, D allt efter sitt olika värde. Därefter föres malmen uti malmvagnar till Luleå och så ut på viadukten för att inskeppas på de fartyg som komma för att hemta den. Inskeppningen tillgår så att en stark järnränna spännes ifrån vagnen till fartyget, så öppnas ett par luckor som finnas på botten af vagnen och malmen rinner genom rännan ned i fartygets lastrum. Vid slutet af rännan hänges en järnplåt hvarigenom den hindras

att kastas omkring på däck. Hvarje malmvagn rymmet 25 ton. – Vi åto middag i vänstsalen och på eftermiddagen besågo vi grufvorna vid Malmberget. Vi sågo också det stora elektricitetsverket och vaskningsapparaten. På aftonen foro vi ned till Gellivare, där vi drucko en kopp te klockan 8. Mamma, moster och jag hade under dagens lopp bestämt oss för att på kvällen bestiga Dundret, ty vi skulle resa klockan 8 följande morgon, och således fans det ej någon annan tid att göra det på. Dundret är ett 7 till 800 meter högt berg som ligger ungefär 15 minuters väg från Gellivare hotell. Vi hade skaffat oss en liten lappgosse till vägvisare, och i sällskap med en herre som morbror kände begåfvo vi oss i väg klockan half tio. Ifrån foten af berget till toppen är det en half mil. Ju längre upp vi kommo ju kallare blef det. Då vi kommit ungefär så högt upp att det icke längre fans hvarken träd eller buskar så blef mamma så trött att hon satte sig ned och sade att hon där skulle invänta moster och jag [sic! mig] som icke på något villkor ville afstå från vårt företag. Herr Nykander hade gått i förväg. Mamma och den lilla lappojken svepte in sig i samma sjal och satte sig i lä bakom en klippa att invänta vår återkomst. Moster och jag skulle reda oss utan vägvisare men vi hade ej gått långt förrän vi veko af den rätta vägen och i stället sträfvade rakt uppför den branta och endast af mossor och en eller annan enstaka buske beväxta toppen. Jag frös men moster svettades. Då vi kommit en bit upp sågo vi månen som ett eldrödt klot, det var den grannaste måne som jag har sett. Slutligen kommo vi då ända upp. Där blåste det en gräsligt kall vind, och vi voro glada att få krypa in i turisthyddan som fans däruppe, ehuru där var nästan lika kallt som ute och det till på köpet hade regnat in. Utsigten var ej särskild anmärkningsvärd, vi sågo en topp med evig snö på. Om en stund kom mamma dock upp, och sedan vi hvilat oss litet, gingo vi ned igen. Vi tyckte att vägen aldrig ville taga slut. Den lilla lappojken var rysligt lustig och lifvad, gnlade lappvisor och mumsade på karameller som mamma gifvit honom och som han fick att räcka en oänd-

ligt lång tid. Uppe på toppen hade dock äfven han huttrat och frusit. Slutligen kommo vi då klockan halftvå ned, genomtrötta och frusna. Jag lade mig strax och halffem på morgonen hade mamma stort besvär med att först få mig vaken och sedan få mig upp ur sängen. På tåget sof jag ånyo och hade just vaknat då mormor ropade att två renar stodo bredvid järnvägen. Jag upp, och mycket riktigt där står två renar och betar så lugnt medan tåget rusar förbi. Vi skulle nu till Luleå igen men först skulle vi göra en tur nedför Lule älf. För den skull stego vi af tåget vid Murjek, där skjuts väntade oss, den skulle föra oss till Storbackens gästgifvaregård. På vägen dit sågo vi fem tranor som dansade på en hed och som flögo sin väg då vi nalkades, de voro mycket lustiga. Plötsligt slutade landsvägen uti Lule älf, skjutsarna vände om och vi blefvo rodda öfver floden till Storbacken som låg midt emot. Där åto vi frukost och hvilade oss en stund tills båtarna som morbror Herman beställt voro färdiga. Då blefvo vi rodda nedför elfven till Edefors. Det var två båtar, en mindre i hvilken mamma och jag sutto och en större i hvilken de öfriga sutto. Hvardera var rodd af en ung flicka och en karl. Flickan satt så som vanligt är vänd mot aktern men karlen satt vänd mot fören för att bättre kunna se att styra. Detta sätt att sitta är allmänt på de Norrländska floderna. Snart nog så började det förstås att regna och vi fingo sitta med paraplyerna uppspända. Karlen utpekade för oss hvar gränsen mellan Lappland och Vesterbotten gick. Det var nästan omöjligt att förstå honom ty han talade Norrländska, och det var rysligt att förstå. Vid middagstiden kommo vi fram till Edefors. På eftermiddagen gingo de andra ut och sågo på laxfisket vid forsarna men jag låg inne och sof, ty jag var ännu trött. Nu tycker jag förstås att jag var mycket dum. Men på kvällen så följde mamma mig ut, så att jag åtminstone fick se forsarna. Mamma och jag kommo öfverens om att det var det vackraste på hela resan. Följande dag var Söndag och därför skulle ej någon båt ha gått nedför Lule elf men vid öfre Svartlå var ett möte och därför skulle båten gå dit,

och då tyckte den att den lika gärna kunde gå ända fram till Hednoret för vår skull. På morgonen foro vi ifrån Edefors och vid öfre Svartlå åto vi ett slags mellanfrukost. Men innan vi kommo dit sågo vi Kjusåberget. Vid hvarje krökning af älfven visade sig nya vyer af låga berg, kyrkor, förfallna stugor, bondehemman o.s.v., det var förtjusande! Hela färden nedför Lule älf var bland det vackraste på hela resan. Då vi kommo fram till Hednoret fick morbror Herman veta, att dagen förut ett malm-tåg, kommande ifrån Gellivare, hade urspårat strax ofvanför Öfre Luleå. Vi hade kommit till Hednoret klockan 2 och fingo vänta tills klockan 5 innan något tåg kom som kunde föra oss till Luleå. Därför gingo vi ut på en myre strax bredvid för att se om vi kunde finna några hjortron eller åkerbär, med hjortrona var det skralt beställt men åkerbär fingo vi i stället rätt mycket utaf. Så foro vi då till Hednoret och då vi kommo till det ställe där järnvägen hade blifvit uppbruten fingo vi lof att gå utaf tåget och gå till andra ändan af den, 600 meter långa, förstörda sträckan, där ett annat tåg väntade oss. Där såg rysligt ut: malmen var utspild, järnvägsvagnarna krossade, sliprarna uppbrutna och skenorna böjda. Nu skulle vi blott vara i Luleå en natt och därför så lågo vi hos morbror Herman. Vi voro alla mycket ledsna att skiljas åt och Maria grät sedan vi hade farit. Vi skulle fara på ångbåt denna gång också men nu skulle vi ej stanna någonstans på vägen. Det var rätt bra väder utom en gång, då det var sjögång så att alla fruntimmerna utom mormor och jag voro sjuka. Vi kommo till Gefle den 29 klockan 4 på eftermiddagen och fortsatte genast till Falun, men vi höllo på att ej komma med tåget. Både den dagen och den följande var mormor icke riktigt bra. Dagen därpå voro vi nere i grufvorna. Det var mycket lustigt; först så gingo vi bort till den delen af staden där grufvorna ligga, hvilken var mycket ful med riktiga berg af slagg och allting brunt af röken från smältugnarna. Så kom der en förare som visade oss in i ett litet rum där vi utanpå våra andra kläder fingo sätta sådana stora jackor som grufarbetarne begagna och på hu-

fudet fingo vi stora slokhattar. Vi skrattade åt hvarandra ty vi sågo ytterst löjliga ut. Det var äfven en gammal dansk herre och fröken som skulle bese grufvorna. Därefter gingo vi in i en liten stuga där det fans en eld och där gjorde föraren i ordning några bloss samt tände ett af dem. Den gamle herrn fick gå bakerst och lysa med en fotogenlampa. Vi fingo gå nedför en hel massa trappor i bergets inre och på somliga ställen genom gångar hvilka voro uppstöttade medelst stockar. En gång kommo vi till schaktet hvarig[en]om tunnan med malm upphissas och sågo den komma. På ett ställe sågo vi snö som aldrig riktigt smälter och som om vintern blir till en pelare hvilken räcker från golf till tak. I en grotta voro väggar och tak beklädda med de allra vackraste iskristaller. Vi kommo ut i den så kallade "Stöten" som har bildats genom ett ras och som ej har något tak. Där höllo en mängd arbetare på med att borra och hacka. Vår förare gaf mig en hel del olika sorters malm. Vi gingo på stegar upp och sågo där arbetare som höllo på att vaska malmen för att få reda på möjligen där finnandes guld, ty numera bedrifs arbetet vid Falu koppargrufva ej så mycket för kopparns skull som för guldets. Förra året hade de där fått omkring 100 kilo guld. Nu gingo vi åter in i det lilla rummet och togo af oss våra hattar och jackor samt gingo så hem till hotellet. Vi voro bjudna på middag ut till Hökvikens dit vi också gingo och där jag efter middagen njöt af att gå i skogen och äta de yppersta blåbär samt af att grundligt smörja ned mig om munnen. – Den 31 fortsatte vi till Karlstad dit vi anlände klockan 4 eftermiddagen. Då var mormor åter bra. Och så var vår förtjusande Norrlandsresa slut och *tack mamma* för den !!!

Tack!

För min farmor måtte hennes Norrlandsresa som skolflicka – åtminstone i efterhand – ha tett sig som en förberedelse till hennes liv som vuxen. Hon gifte sig 1908 med en av sina kurskamrater

Bild 3. Styrande i Österås Skidklubb på 1920-talet. Stående på brotrappan framför överläkARBostaden vid Österåsens sanatorium fr.v.: P. H. (Pappa Helge), Petrus Sjödin (bonde i Österås), Banmästare Österlund, Johan Melinder (kusk vid sanatoriet), Ma. Eva, "Lasse" Larsson, Carl Aspholm, Ax. Lavér (stins vid järnvägsstationen), Otto Sjölander och Petrus Hansson (bonde i Österås). Foto med påskrift av Helge Dahlstedt, tilläggen av Fyr Gullik Dahlstedt satta inom parentes. Handskrift 29, Forskningsarkivet vid Umeå universitet.

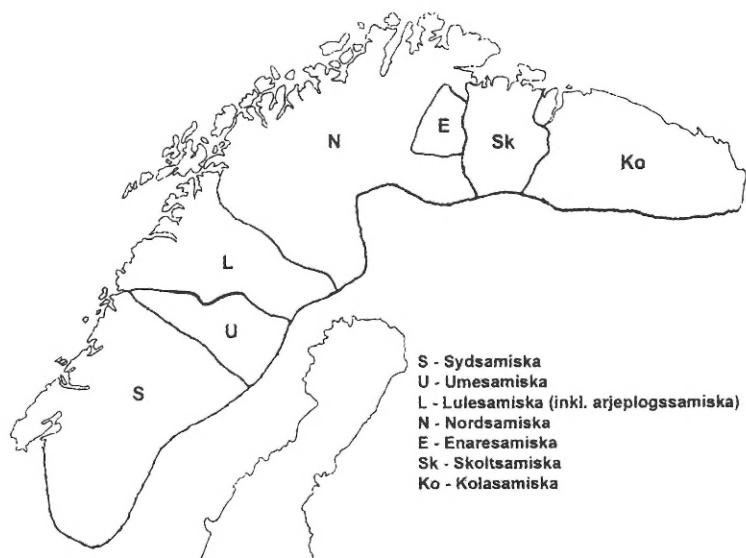
på medicinska fakulteten i Uppsala, Helge Dahlstedt. Han hörde hemma i Vilhelmina i södra Lappland men hade genomgått Uppsala högre allmänna läroverk. De fortsatte båda sina studier i Stockholm. Under studietiden födde Eva fem barn. Helge skaffade sig praktik som tuberkulosläkare och fick 1916 tjänsten som överläkare vid Norrbottens läns tuberkulosjukhus i Sand-

träsk. Eva, som var amanuens på ögonkliniken vid Serafimerlasarettet, avbröt då sina studier till med. lic. och följde sin make till landsorten. I Sandträsk stannade Helge med familj till 1919, då han tillträdde befattningen som överläkare vid Konung Oscar II:s jubileumsfonds sanatorium på Österås. På de två särskilda rundresorna från Sundsvall respektive Luleå sommaren 1896 hade Eva passerat båda dessa orter, Österås och Sandträsk, dit hon sedan följde sin man under hans läkargärning.

SUSANNA ANGÉUS KUOLJOK

Samiska ortnamn

Frågan om standardisering av ortnamn i flerspråkiga områden togs upp i FN-sammanhang år 1967 och i en andra konferens 1972 rekommenderades ett gemensamt stavningssätt för minoritetsspråk som talas i flera länder, t.ex. samiska.¹ Enligt rekommendationen skulle detta stavningssätt användas i staternas officiella kartverk (SOU 1990:91:96). Sedan år 1999 då Sverige ratificerat Europarådets ramkonvention om skydd för nationella minoriteter och minoritetsspråkskonvention har samer i likhet med sverigefinnar, tornedalingar, romer och judar erkänts som nationella minoriteter med egna språk. Den nya svenska minoritetspolitiken resulterade bl.a. i språklagar för samiska, finska och meänkieli (tornedalsfinska). För samiskans vidkommande innefattar lagen de fyra nordligaste inlandskommunerna. Språklagarna, som började gälla den 1 april 2000, innebär att minoritetsspråkstalaren bl.a. har rätt att använda sitt språk i kontakter med myndigheter och i domstolor (SFS 1999:1175). Även om språklagarna uttryckligen inte nämner ortnamn, har de ändå betydelse för ortnamnsredovisningen på officiella kartverk genom att landets lagstiftande församling har visat en allmänt positiv attityd – både inför majoriteten och minoriteten – till att bevara minoritetsspråken och ge dem skydd och resurser. Viktigt är också att lagarna har en statushöjande effekt genom att minoritetsspråken nu får brukas i offentliga sammanhang och inte bara är hänvisade till att vara informella språk som minoritetsspråkstalare använder sinsemellan.

De samiska språkens centralområden

Det samiska språket

Samiskan räknas till de finsk-ugriska språken. Dit hör också finska och estniska som är närbesläktade språk och den mer avlägsna ungerskan. De flesta finsk-ugriska språk är minoritetsspråk i Ryssland.

Samiskans regionala variation är betydande, en del uppdelar den i flera språk. Historiskt sett anses den emellertid vara ett språk, ursamiska. Språket talas som minoritetsspråk i Finland, Norge, Ryssland och Sverige och brukar indelas i östsamiska (enaresamiska, skoltsamiska och kolasamiska), central-samiska (nordsamiska, lulesamiska och arjeplogssamiska) och sydsamiska (se kartsnitt). I offentliga sammanhang använder samerna själva oftast benämningen "samiska" eller "det samiska språket" trots den språkliga heterogenitet som finns

idag. Ibland menas med samiska det nordsamiska standard-språket, vilket utesluter minoriteter i minoriteten. Nordsamiska är nämligen minoritetens majoritetsspråk (dvs. har flest talare) och har regional variation men ett gemensamt skriftspråk. Den nordsamiska som talas i Sverige kallas tornesamiska till skillnad från finnmarkssamiska som talas i Norge och Finland och kustsamiska i Norge. Det nordsamiska skriftspråket är huvudsakligen baserat på finnmarkssamiska med följd att t.ex. tornesamerna måste använda ett skriftspråk, där ord och böjningsformer ibland skiljer sig märkbart från deras regionala varianter och därför ger dem svårigheter att använda det. Den viktigaste förklaringen till att samer, särskilt äldre, över hela området har svårt att i skrift använda sitt språk är dock att de inte lärt sig att läsa och skriva samiska på konventionellt sätt, nämligen i skolan.

Av de samiska varieteter som talas i Sverige har också lulesamiska och sydsamiska var sitt skriftspråk. Det lulesamiska skriftspråket är huvudsakligen baserat på det språk som talas i Jokkmokks kommun och angränsande områden i Norge med huvudorten Ájluokta (Drag). De som talar arjeplogssamiska använder det lulesamiska skriftspråket trots att skillnaden mellan det lulesamiska skriftspråket och den talade arjeplogssamiskan kan upplevas som stor. På norsk sida är de arjeplogssamiska talarna mycket få. Även på svensk sida har antalet talare minskat betydligt.

I språkvetenskaplig tradition har umesamiskan räknats till "sydsamiska i vidare mening", men det har visat sig svårt att använda sydsamiskans eller den nordligare grannens, lulesamiskans, stavningssätt i umesamiskan. Därför förordade Samiskt språkråd i Sverige 1999 att en särskild kartortografi skulle användas i det umesamiska området. Av de samiska varieteter som talas i Sverige saknar umesamiskan talare på norsk sida och antalet talare på svensk sida är få.

För samer i det umesamiska språkområdet är det – i likhet

med andra som förlorat eller håller på att förlora sitt samiska språk – viktigt att deras gamla ortnamn synliggörs, eftersom namnen är kulturbärare. De minner om att deras område är en gammal samisk kulturmiljö, där det finns eller funnits bosättningar av samisktalande.

Sydsamiskan i snävare mening, ibland kallad "egentlig sydsamiska", brukar på grund av sin regionala variation indelas i två undergrupper, som på svensk sida kallas vilhelminasamiska och jämtsamiska. Vilhelminasamiskan talas huvudsakligen i Västerbotten med angränsande område på norsk sida och jämtsamiska huvudsakligen i Jämtland och Härjedalen och angränsande områden i Norge. Det finns emellertid endast ett skriftspråk. Generellt gäller för det samiska språket att en riksgrens inte är någon betydande språkgrens.

Stavning av kartnamn

Omkring början av 1900-talet började man i Sverige i större utsträckning återge samiska ortnamn på kartor. Den ledande personen i det arbetet var professor K B. Wiklund vid Uppsala universitets finsk-ugriska institution (Mattisson 1993:14 ff.) På den tiden fanns inget gemensamt nordsamiskt skriftspråk för Finland, Norge och Sverige. Det fanns ett norsksamiskt skriftspråk och ett annat samiskt skriftspråk i Finland. Wiklund utgick i sitt ortnamnsarbete från det lulesamiska skriftspråk som han själv hade utarbetat och som bl.a. användes i översättningen av Nya testamentet från 1903. Så långt det var möjligt försökte Wiklund att också tillämpa det på nordsamiskt område. Det är från den tiden vi har t.ex. *Sjangeli* (på samiska *Skåŋgaleapmi*), namnet på ett fjällområde söder om Abisko. I det lulesamiska skriftspråket användes *då* och används nu till skillnad från det nordsamiska inte *š* för att teckna *sj*-ljudet. För att teckna *ts*- resp. *tj*-ljud används i dagens nordsamiska ortografi i början av ord *c* resp. *č*,

men i lulesamisk stavning användes då liksom nu *ts* resp. *tj*. Det är därför som *Lapporten*, vars samiska namn är *Čuonávággi* (i skriftspråket *čuonjá* 'gås' och *vággi* 'dal') förr skrevs *Tjuonavagge*. I det nordsamiska namnet för *Vittangi*, *Vazás* finns ett *ts*-ljud skrivet med bokstaven *z*. I skrift brukas den bokstaven endast inne i ord. I det nu gällande nordsamiska skrivsättet skrivs *ä*-ljudet *ea*, jfr t.ex. *Deargget*, det samiska namnet för *Tärendö*. I det skrivsätt som tillämpades av Wiklund för kartnamn gjordes ingen skillnad på samiskans två *a*-ljud, trots att de är betydelse-skiljande (jfr *mánná* 'barn' och *manná* 'han/hon går'). I tidigare nämnda *Vazás* finns bägge ljuden, *á* brukar kallas "långt a" eller "accent a" och *a* (utan diakritiskt tecken) "kort a" eller i nordsamiskan ibland "mörkt a". Ett annat ljud, *ng*-ljudet, skrevs förr som i svenskan *ng*. Numera skrivs det både i nord- och i lulesamiska *ŋ*, t.ex. i *Siŋičohkka* (nordsamiska) vars förled finns i bl.a. benämningen *Singistugorna*, välkända för fjällvandrare i det området. I lulesamiskan finns ljudet i t.ex. *Garŋjelabakte* i Gällivare kommun, tidigare skrivet på bl.a. generalstabskartan *Karñilabakte*. När ett ras inträffat där för ett trettiotal år sedan kallades det i lokaltidningarnas rapporter *Karñilabranten*.

Det som synes ha vållat de största svårigheterna i de nya stavningssätten för både nord- och lulesamiska är bytet av *k*, *p* och *t* i början av ord till *g*, *b* och *d*. Till exempel skrivs namnet *Kebnekaise* idag med samisk stavning *Giebmegáisi*, där *giebme* är tornesamiskans variant av skriftspråkets *gievdni* 'kittel' och *gáisi* 'hög och spetsig fjälltopp' (Svonni 1994:28). Likaså skrivs *Pårte* numera *Bårdde* och *Torneträsk* nu *Duortnosjávri*. *Bårdde* är skrivet med lulesamisk stavning. I nordsamisk skrift används inte bokstaven *å* (eller *ä*), vilket underlättar när t.ex. namnen skall användas i internationella sammanhang. Som bekant vållar svenskans diakritiska tecken, t.ex. ringen och prickarna över *a*, problem i språk som saknar sådana tecken.

Beträffande stavning kan man förenklat säga, att de diakritiska tecknen som används i nordsamiska, vingen över *c*, *s*

och z (finns även i t.ex. tjeckiska), och de speciella bokstäverna *đ* och *ƒ* (som jag här inte gett ortnamnsexempel på) och även *ŋ* för ng-ljudet (som även finns i lulesamiska), har medfört besvär vid t.ex. datoranvändning och har föranlett diskussioner. Datorerna utvecklas emellertid så att de snart utan svårighet klarar av alla tecknen. I sydsamiska används bara bokstäver som också finns i norska och svenska. Ett dubbeltecknat *a* som i det samiska namnet *Maajáelkie*, på svenska *Hellagsfjället* (exemplet ur Swedell 2001), är långt, likaså ett dubbeltecknat *e* som i *Tjeedtege*, sv. *Gäddede*. I sydsamisk såväl som lulesamisk skrift kan både *ä* som i svenska och *æ* som i norska användas.

Förenklat kan man säga att så länge de samiska ortnamnen skrevs med bokstäver som landets majoritetsbefolkning var vana vid var uttalet lättare för dem. Fördelen med den nya ortnamnsredovisningen är att samma ortnamnselement skrivs på samma sätt i de nordiska länderna utan påverkan av de olika majoritetsspråkens stavningslösningar.

Ortnamn med ett samiskt och ett svenskt eller finskt element

Ett exempel på ortnamn med en samisk förled och en svensk efterled är *Jäkkvik*, en annan stavning som förekommit är *Jäckvik*. Det samiska namnet på denna by i Arjeplogs kommun är *Jägge-luoktta*, som består av den lokala varianten av *jiegge* 'myr' och den vanliga efterleden *luokta* 'vik'. Ett exempel på sjönamn med samisk förled och finsk efterled är *Vuoskujärvi* i Gällivare kommun, där förleden är den samiska beteckningen för abborre och efterleden är fi. *järvi* 'sjö'. Ett annat exempel är *Luossavaara*, samiska *luossa* 'lax' och finska *vaara* 'berg' (på samiska *várri*). Berget har fått sitt namn efter sjön *Luossajávri*, fi. *Luossajärvi*, samiska *jávri* 'sjö'. Det förklarar varför *luossa* kombineras med *várri*

'fjäll, berg', som normalt inte är en lokalitet för fisk. I det här fallet är *Luossavárri* ett sekundärnamn och *Luossajávri* primärnamnet. Ett s.k. namnkomplex med namn med samma element (här förleden *Luossa-*) inom ett område förekommer ofta i norra Sverige och det kan vara svårt att spåra primärnamnet (Swedell 2001:79).

Förklarande efterleder

Ibland har också en förklarande svensk för- eller efterled lagts till ett samiskt namn. Ett sådant exempel på tillagd efterled är *-fjället* i *Östra Fjällfjället* i Villhelmina kommun. Förleden är en försvenskning av sydsamiskans *vielie* 'fjäll', som ingår i fjällets samiska namn, *Stoere Vielie* (Swedell 2001). *Vielie* är troligen den sydsamiska motsvarigheten till lulesamiskans *válle* som enligt Collinder (1964) är 'den släta långsluttande östra änden av ett fjällmassiv' eller 'mot öster utskjutande lågfjällsrygg' och som finns som förled i bl.a. *Vállenułppe* (se senare). Efterleden *-aure* (= *jávrre* 'sjö') i *Uddjaur* i Arjeplogs kommun kan vara en tillagd förklarande samisk efterled. Sjöns samiska namn är *Ujják*. De arjeplogssamiska konsonanterna *-jj-* i namnet motsvaras i lulesamiskan av *-ddj-*.

Förvanskade samiska ortnamn

För ortnamnsforskare kända exempel på ortnamn med samiskt ursprung är *Pengsjö*, en by i Västerbotten, och sjönamnet *Pengsjön* i norra Ångermanland. Namnen ter sig svenska men Dahlstedt har påvisat att det egentligen är det samiska *bienge*, en lokal variant av *bienje* 'hund' och *jaevrie* 'sjö' som ligger bakom namnen (Dahlstedt 1976:48 ff). Exempel på ortnamn där förleden fått svensk språkdräkt är *Arvidsjaur*, på samiska *Árviesjávri-*

rie, *árvies* 'givmild, rikt givande' och *jávrrie* 'sjö' (Andersson & Korhonen 2000:9). Namnet *Telebäcken* i Jokkmokks kommun har inte tillägnats det forna Televerket utan enligt Anna Teilus (Mälkgat 1987:9) är dess namn *Diellejåhkå*, *dielle* 'gammal, slät, bärkraftig vinddriven snö', *jåhkå* 'bäck'. Ett exempel på ett ortnamn där efterleden försvenskats är *Arjeplog*, samiska *Árjepluovve*. Efterleden *-plog* kan härledas till det samiska *pluovve* 'mindre våt myr' och förleden enligt senaste tolkning av Korhonen till *(h)árjje* '(berg)ås' (Andersson & Korhonen 2000).

Svenskt och samiskt namn

Blackälven i Jokkmokks kommun innehåller det svenska adjektivet *black* 'urblekt, ljus till färgen'. Samma bakgrund har *bleke* 'blekjord, jord med kalkslam'. Älven kallas på samiska *Smådjeädnno* eller *Smájlajädnno*, av *smådje* 'grums i vätska' eller *smájlaj* 'grumsig' och förleden syftar på att jökelslam grumlar vattnet, och *ädnno* 'älv'. Enligt en uppteckning från 1930-talet hade älven tidigare ett annat samiskt namn, *Liebbenädnno* (DAUM 2846). Det återgår på älvens nedre del (jfr generalstabskartans *Lebben*) med flacka stränder och lagunbildningar. Här kan vi jämföra med sydsamiskans *leabpoe* 'liten vattensamling'. Namnet åsyftar vattnets spridning mot stränderna, jfr lulesamiskans *(s)läbbot* 'hälla ut, slå in el. över (om vågor)' eller *(s)liebbit* 'hälla ut (en gång), slå in el. över' (Olavi Korhonen muntlig uppgift). Älven har således tre samiska namn och ett svenskt som utgår från dess speciella karaktär. En annan älv i samma kommun, *Pärlälven*, där man fram till förra århundradets mitt bedrev pärlfiske, har ett samiskt namn *Silbbaädnno*, *silbba* 'silver' och *ädnno* 'älv'. Det är oklart vilket namn som är det ursprungliga. Det samiska namnet anspelar förmodligen också på det ekonomiska utbytet av pärlfisket. I närheten av Kvikkjokk i Jokkmokks kommun ligger *Prinskullen*, namngiven efter Karl XV:s besök i området som

prins (Andersson & Korhonen 2000:30). Enligt författarna är dess samiska namn *Vállenulppe*, *välle* se ovan, *nulppe* 'skoglös bergsknalle (eg. utan spets)'. Uppteckningen av det samiska namnet gjordes under 1930-talet (DAUM 2530). En 80-årig renskötare från området säger (2001) att redan i hans barndom kallades kullen för *Prinsatjärro* eller *Prinsavárásj*, översättningar av det svenska namnet. *Vállenulppe* fick således lämna plats för det mera prestigefyllda *Prinskullen*.

De samiska ortnamnen upprör

De officiella kartnamnen redovisas på ortnamnstavlorna vid vägarna. En ortnamnstavla med namnet *Tiansbäcken* har upprört många samer, eftersom bäckens ursprungliga namn är det samiska *Vuonajohka*. Bilister på riksvägen mellan Kiruna och Narvik passerar bäcken ungefär tio kilometer utanför Kiruna C. Det lär vara avståndet till stadens centrum som givit upphov till det svenska namnet. Den samiska ungdomstidningen *Sáminuorra* (nr 1–2 1985) protesterade mot det svenska namnet och publicerade bilder, där ortnamnstavlan med *Tiansbäcken* byttes ut mot en icke-officiell ortnamnstavla med namnet *Vuonajohka*. När de officiella ortnamnstavlorna med tvåspråkiga namn började sättas upp vid större allmänna vägar under år 2000 fanns *Tiansbäcken* inte längre kvar, däremot *Vuonajohka*.

Den första tvåspråkiga ortnamnstavlan sattes upp år 1993 vid infarten till Kiruna stad, innan kungaparet skulle öppna Sametingets första plenummöte där. Den namntavlan upprörde många och utsattes för skadegörelse och Vägverket tog så småningom ner den. Mindre skadegörelser på de nya flerspråkiga ortnamnstavlorna har också skett. Det beror säkerligen på att några av dem som vant sig vid endast enspråkiga ortnamnstavlor har svårt att i ett initialskede acceptera en annan ordning. Liknande skadegörelser och protester när det

gäller flerspråkiga ortnamnstavlor har också skett på norsk sida. I Finland har det sedan länge funnits ortnamnstavlor med både finska och svenska ortnamn och flerspråkiga ortnamnstavlor där samiska namn ingår accepteras lättare.

Not

- 1 Denna uppsats bygger på mitt föredrag vid Svenska Fjällklubbens medlemsmöte i Sollentuna den 20/10 2001. Jag tackar professor Olavi Korhonen som läst och kommenterat manuskriptet.

Referenser

- Andersson Hans & Olavi Korhonen, *Luleå, Jokkmokk, Sarek ... Vad betyder namnen?* Jokkmokk 2000.
- Collinder, Björn, *Ordbok till Sveriges lapska ortnamn*. Sveriges ortnamn. Uppsala 1964.
- Dahlstedt, Karl-Hampus, Pengsjön. I: *Nordiska studier i filologi och lingvistik*. Festskrift tillägnad Gösta Holm på 60-årsdagen den 8 juli 1976. Lund 1976.
- DAUM = Språk- och folkminnesinstitutet. Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå.
- Mattisson, Ann-Christin, *Samiska ortnamn på fjällkartorna*. Ortnamn och namnvård 3. LMV-Rapport 1993:19. Gävle 1993.
- Mällgat = *Mällgat la dat rájes* (red. Karin Tuolja), Giera 1. Avd. för samiska. Umeå universitet. Umeå 1987.
- Sáminuorra* nr 1–2 1985. Gällivare 1985.
- SFS 1999:1175 = *Svensk författningssamling 1999:1175*.
- SOU = *Statens offentliga utredningar 1990:91*. Samerätt och samiskt språk 1990. Justitiedepartementet. Slutbetänkande av samerättsutredningen. Stockholm 1990.
- Svonni, Mikael, *Mo galggašii čállit báikenamaid duortnossá-*

megiela guovllus? I: *Sámi báikenamat virggálaš geavahusas Ruota, Suoma ja Norgga bealde*. Ávvočála Knut Bergslandii. Sámi dieđalaš áigečála Nr. 1. Sámi allaskuvla, Sámi Instituhtta, Romssa universitehta Sámi dutkamiid guovddáš [Guovddageaidnu & Tromsø]. 1994.

Swedell, Ulla, *Finska och samiska ortnamn i Sverige*. Opuscula Uralica 4. Finsk-ugriska institutionen. Uppsala universitet. Uppsala 2001.

GÖRAN STENMARK

Arwid Ehrenmalms resa till Åsele Lappmark 1741

Följande är utdrag ur en avskrift av "Arwid Ehrenmalms Resa Igenom Wäster-Norrland Til Åsehle Lappmark Anställd Uti Julii Månad 1741" tryckt 1743. Den läsare som är intresserad av reseskildringen i dess helhet kan inhandla den från SVAR i Ramsele, som publicerade hela avskriften 2001.

Arvid Ehrenmalm (1720–1745) var notarie och arkivarie hos Vetenskapsakademien, samt notarie vid borgrätten i Stockholm. Han företog jämte sin kusin C.W. Cederhielm, vilken var en av akademiens grundare, en resa genom landet till Lappland år 1741, och orsaken var att landshövding G. Gyllengrip hade varit i Tornedalen 1736 och hans förslag om uppodling av Västerbotten entusiasmerade Cederhielm.

Avskriften återger texten som den stavades och skrevs i originalboken, men jag reserverar mig naturligtvis för feltolkningar och stavfel. Jag har gjort avsteg i renskriften: radbrytningarna överensstämmer inte med originalet. Formatet var litet och originalet omfattade 144 sidor. Det skulle tarva alldeles för många sidor att strikt följa den gamla sidbrytningen.

Sid 2. (förord)

Kongl. Swenska Wetenskaps Academien har med fägnad låtit sig föredraga then idoghet och snille, som Auctoren yttrat, då han förrättat thenna beswärliga resan, och theröfwer upsatt en wacker Beskrifning.

Kongl. Academien ser therföre så mycket häldre, at thetta arbetet. må genom Trycket blifva allmänt, som thet torde upväcka andra til then wärduga Snillebragd, at noga spörja, huru thet står til i vårt Fädernesland, när the här hemma med förehugsan ställa an någon resa, så gärna som utomlands, samt at tillika, låta flyta til papers, hwad så i en som annor måtto, bör då komma för theras ögon och åhuga. Stockholm then 1. October 1742.

JACOB FAGGOT

Kongl. Sv. Wetensk. Acad. Secreterare.

Sid 3.

Med Kongl. Wettenskaps Academiens tilstånd, har jag anträdt thenna resan; och bör mig förthenskul såsom et tacksamhets offer, framgifwa the små anmärkningar jag wid then samma giordt. Finnes therutinnan något godt, så är thet en ringa frukt af thet myckna goda, som Kongl. Wettenskaps Academien utsådt, men är therwid någon brist, så är skulden hos mig. Jag wil korteligen berätta, om then marks belägenhet jag jemte min goda och trogna Resekamrat Friherren Carl Wilhelm Cederhielm öfwerfarit, innan jag strider til beskrifningen öfwer Åsehle Lappmark, som är min rätta afsikt.

[---]

Sid 72.

Uti hela thenna negden til och med Åsele Sockn idkas Boskaps-skötseln tämmeligen wäl, såsom thet hwaruti Bondens säkraste egendom består, och thet tilförläteligaste medlet at förskaffa honom födan och sina utlagor.

En alt ifrån Resila Sockn til räknades, ända längst norr åt kunna the aldrig af säd skaffa sin föda, mindre erlægga sina

utskylder, för then ther ofta timande nattfrosten i sädesmatnings tiden, som gör på säden otrolig skada. Hwaröfwer uti Liens och Junsila Socknar, undantagandes få byar, Folket sig nog beklagade.

Ifrån Junsila til en by som heter Hellan uti Åsele Sockn, war ej något annat sätt at komma öfwer kiärr, bärg och skogar på the ther emellan warande 4 mils längd, än til fots, något styckewis til siös, öfwer någre elfwens krokar uti thes Sehl.

Sehle kallas i Norrland, thet uti strömmarne, emellan forsar warande spaka watn.

Stråk äro åter sådane ställen, hwarest elfwen sluttar något mera, men ej är stridare än at man kan ro emot then sam-

Sid 73.

ma, ungefär som under Norrebro sommartiden.

Fors kallas the ställen hwarest elfwen har et långslutt, men så stupat fall, at watnet drifwes med mycken häftighet och sli-ter med sig alt thet som kan föras.

Fall är åter ther watnet faller twärbrant ifrån en större eller mindre högd.

[---]

Sid 74.

[---]

Ehuru Åsehle Sockn egenteligen hörer til Lappmarken, så bebos dock ej thes södra del af Lappar, utan äro inwånarena ther Bön-der äfwen som annorstädes, hwilka ther satt sig neder och upta-git af ödemark lägenheter, hwilka kallas Nybyggen.

Utaf sådane Nybyggen består en del af thenna ofwannäm-de Sockn, och äro the til antalet 25. Thet äldsta skal wara Gaf-sele och Hellan, för några och 50 år sedan uptagit och the öfri-ge äro senare in til these sidsta åren upodlade.

Then

Sid 75.

första begynnelse til thenna Lappmarks beboende är skiedd uti Konung CARL then XI:tes tid, då Högstbemälte Konung år 1673 then 27 Sept. tillade hwar och en som wille uti thenna Lappmark sig nedsätta wissa friheter och förmoner, såsom frihet i ewerdeliga tider för alla personele afgifer, för Knekte och rotering, för utskrifning med mera. Hwilket nådiga förordnande Riksens Höglöfl. Ständer sedermera wid 1720 års Riksdag ytterligare stadfäst och förunnat, hwilka förmoner Almogen therstädes wärkeligen til godo niuter, och betalas allenast et wist årligen til Cronan för hwart Nybygge, såsom en art af Lappeskatt, antingen Bonden håller mera eller mindre Folk, mera eller mindre Creatur, har mer eller mindre Åkerbruk.

Then största afgift hwarje Husbonde erlägger är 21 Daler Kopp:mt, och äro the ganska få som betala så mycket, ja the fläste gifwa ej mera än 3 Daler Kopparmynt i årliga utskylder, som betalas i Silfwerpengar, emot hwilken afgift han kan hafwa en disrict af 1 1/2 til 2 mil under sit Hemman, eller ock så mycken mark som han sielf behagar åt sig in-

Sid 76.

taga. Hwarwid jag dock måste nämna at minsta delen af thenna marken är brukbar, men ock minsta delen af then brukbara marken upodlad.

Utlagornes förminskning och frihet för wärfning är ock sannerligen thet endaste medlet, som kan locka någon at anwända sin egendom på nog äfwentyrligt sätt til steniga och frostlände ödemarkers uptagande.

Folket i Åsehle äro wäl wårte, flitige och idoge i sina syslor, qwicka och hielp samma emot främmande. Theras hus äro wäl och på samma sätt bygde som i thet bebodda Norrland. Then olägenheten hafwa the wid sit mur-arbete, at uti hela Åsehle Sockn ej finnes någon kalk, ej eller någon wanlig lera, hwarföre the ock slå sit tegel af en fin lera som är sälsynt och finnes ej

på flera än två ställen i hela Socknen, hwaruppå jag har prof, theraf the bränna tegel och jemwål betiena sig såsom kalk wid murningen. The äro renlige i sin mat och snygge uti sin lefnad. Theras förmämsta inkomst består af Boskapsskötseln och fiskande, thet senare tryter them nästan aldrig, ty Ångermannaelfwen som flyter hela thenna negden igenom, och åt-

Sid 77.

skilliga små siöar eller kiärn, äro så fiskerika at the theraf kunna nog tilräckeligen förse theras Hushåll, samt hafwa til at föryttra.

En förmögen Nybyggare kan underhålla 12 à 15 Kor, utom Ung-nöt, Getter, Får och en Häst, thet feta betet som ther wankas gör at Boskapen miölkar ganska wäl 3 gånger om dagen, så at man säkert räknar 2 lispund smör efter hwarje Ko, och kan jag försäkra, at thet smör, som jag ther i landet ätit, är bättre än Helsinges smör som här å orten hålles före wara thet bästa, och kan jag äfwen med trygghet säga, at thet är så godt om icke bättre än thet Holländska.

Thet endaste som här i landet kan förskaffas och i penningar förwandlas, är Smör, Ost, torr fisk, Fogel och något Bålteri: men theremot tränga the mäst alltid at kiöpa Säd, Salt, Tobak .

Eljest äro bönderne i Åsehle Sockn ej särdeles goda Åkermän, theras årliga utsäde är ej mera än högst 3 tunnor alt wår säde alt ensäde.

Åkren brukas och Lian bäres öfwer hela Norrland alt ifrån Gestrikeland så wäl utaf Man- som Qwinfolk. Lian är på särskilt sätt ther i landet

Sid 78.

giord, skiär wäl af gräset ganska tätt in til jorden, så at hwad wid thes brukande kan winnas uti Höet, tappas theremot uti tiden.

Enär Lian brukas till sädesskiörd, så gildras på Orfwen wid sielfwa Lian en båga, hwarmed säden skubbas tillsammans och lägges någorlunda jämn.

Öfwer alt uti Ångermanland, men i synnerhet uti Åsehle Sockn, klagade Folket öfwer nattfroster, som therstädes gör them otrolig skada och faller hela sommaren, men mäst then tiden säden matas. När kornet ser mäst härligt ut, kan en enda nattfrost förstämna altsammans, så at inom följande middag wisnar gräset och axen hänga slokande, samt förtager ibland Landtmannen all sin årswäxt.

Mid wisshet kan jag ej säga egenteliga orsaken thertil.

I almänhet tyckes wäl at ju högre en ort ligger uti Norr ju kallare är then och underkastas snarare kiöld, än then, som ligger lägre i Söder; men thetta skiäl gör dock ej tilfyllest: ty med exempel kan bewisas, thet belägenheten emot Norrpolen ej är enda orsaken til förök-

Sid 79.

ningen af kiöld: Alpesbergen hysa snö år ut och år in, äfwen som Fiellen, men äro långt södrare än Saxen. Schweits långt kallare än Holland, men dock södrare. Ertsgeburge i Saxen mycket kallare och dock södrare än Pommern. Ja här i sielfwa Norrlanden finnes twenne Socknar Norr- och Södra Lian mit uti Fiellen, hwilka af Norjes Boer blifwit uptagne, och til äfwentyrs på Swenska sidan belägne, men betala sin skatt til Norje. Therstädes sås och bergas både råg och korn utan frost; thenna skadande frosten kommer ej i följe med en ren och lång kiöld, utan på then tid, då naturligt wis skulle tyckas at kiölden ej borde begynna, såsom sidst uti Julii och först uti augusti månader; hälst som ej allenast någon tid thereafter åter blifwer liufligt wäder, utan ock samma tid som dagarne merendels äro varme, men theremot kan man få se is om mornarne efter nattkiölden, hwilken dock solen som går förr up och senare neder på then orten än härstädes, snart bortsmälter. Thet händer jemwäl på åtskilliga ställen, at uti et och samma giärde en åker alltid fryser med Östanwäder, the andra intet, som dock ligga i lika läge; en annan åter då thet

Sid 80.

är Wästan, och då the andra intet, then tredie åkren då Sunnanwäder blåser, och the öfrige intet, en fierde åter helt allena wid Nordan blåst och så vidare.

At säga hwar uti rätta grunden består, är sannerligen swårt, ty thet som på andra ställen synes wara sannolikt, inträffar här aldeles intet. Enär orögda myror och måssar finnas belägne när intil åkrar, så at then ther utur upstigande dimban ej af något rinnande watn förderfwas, pläga the gifwa kiöld ifrån sig och skada säden, hwilket jemwäl af Folket härstädes förmenas. Thetta kan wäl mäst bidraga til frosten, men gör dock ej allena tilfyllest, ty som jag tilförene wid Soletta Sockn anmärkt, så fryser then ena åkren ofta, then andra sällan, som ligga tätt ut med hwarandra lika nära til måssar. Jag har ock funnit uti thenna Åsehle Sockn, at säden wid Nybygget Hellan aldrig fryser, ther dock myckenhet måssar äro ther omkring, wid Gaffsele ofta, wid Noren ännu oftare, ther dock bägge, men besynnerligen Gafsele äro äfwen så mycket som Hellan kringwärfwde af elfwen, som drager til sig thenna dimban och knapt äga flere myror på the sidor, som ej watnas af elfwen, än Hellan.

Sid 81.

Then af åar och bäckar upstigande dimba plägar ock förwara säden ifrån köld, emedan ingen frost, då natten är wäl dimbog, men theremot berättades, at kölden ibland förr gör skada på then åker, som wid elfwen är belägen, än then som et stycke ifrån then samma är uptagen. Naturligt wis skulle tyckas at Nordanwäder, kunde snarare hafwa frost med sig än något annat wäderstreck, men så finnes af thet jag redan tilförne anmärkt, at Sunnan så wäl som andre wäder äro understundom och på somlige ställen kallare än Nordan. Man skulle tro at som härstädes en och samma åker årligen sås, så skulle han ej allenast gifwa senare wäxt åt säden, utan ock swagare krafter at

emotstå frosten, men som then myckna boskapsskötsel som här idkas, skaffar them mycken gödning, jordarten är af djup sand, som ofta och litet i sänder wil blifwa gödd, så gödes ock åkren hwart annat år och äger således tilträckelig must och fetma at drifwa säden, som enär jag war ther stod nog frodig och bredbladig.

At utleta rätta grunden til en sak, hwarest så många omständigheter både mot och med sammanlöpa, fann hwarken

Sid 82.

min goda Resecamerat Her Baron Cederhielm, som härom gjorde sig stor möda, eller jag någon annan utväg, än at wi anmodade Perlefiskeri Inspektoren Edie, som ther å orten ständigt wistas, at på åtskillige ställen tillika utröna, när frosten först infaller: thes åtskilliga egenskaper: thes skiljaktiga wärkan: åkrarnas olika belägenhet: jordmånen: hwad wäder då blåst, med mera, hwarom wi ännu ej kunnat få något swar, hälst som uppå then orten ej går någon annan post än Länsmansposten. När man får weta egenteliga orsakerne til et ondt, kan man med mindre möda, än eljest finna på medel thet samma at förekomma: men intil thes thet ske kan, skulle jag wara af then mening at thenna frosten af syrliga utur sielfwa åkerjorden och thes förborgade källådrår upstigande dunster, hwilka intet skada enär the få upstiga til dimba och fördela sig, rensas eller förflyga: men theremot förorsaka frost enär the ej hinna längre up än the af säden hielpas, då ock axen så angripas at the straxt dagen thereafter hänga förtwinande, lika som woro the af halmen afbrutne. Jag styrkes i thenna mening theraf at 1. Hellan hwarest säden nästan aldrig fryser

Sid 83.

sträcker sig et hälleberg under hela åkren, så at sanden knapt är på något ställe sex fierdedelar diup och således ej hyser flere wätskor än the innan midsommar hinna wara utdunstade: the-

remot är på andra ställen åkerjorden både lös och diup sand.

2. Wid Gafsele och särdeles Noren the dit tilstötande måssar eller myror äro högländtare än åkren, så at then wätskan som therutur silar sig igenom lösa sandjorden surnar på vägen innan then utur then brukade åkren såsom länge updunstar. 3. Nära omkring Fiällberg, hwilka året igenom hysa en stadigt smältande och watngifwande snö, negderna äro mera frostnämde än annorstädes. 4. Säger Herr Stridzberg pag 46. äfwen thet samma. Naturens rike äger således samma egenskap som thet Politiska, hwarest thet ringare folket regeras af the högres wanor, sinelag, dygd och odygder. Om thet då wore Nybyggarens i Åhsele nytta at ifrån högre orter igenom diken afleda nilwatnet, så synes ock som borde et Politiskt rike draga besynnerlig omwårdnad om then förnämre ungdomens förnuftiga och dygdiga upfostran, samt the fels som ej kunnat förebyggas ledande til nyttiga ändamål.

Sid 84.

Uti hela Åsehle Sokn, som kan räknas til 8 à 9 mils längdh ifrån thet första til thet sidsta Nybygget, fås ej annat, än korn. Jag hemställer til the förfarnares bepröfwande, om ej nyttigare wore för Inwånarena,, at så råg; ty utom thet at rågen är dyrare, mera hälsosam och bättre til bröd, än kornet, så kan man ock alltid försäkra sig, när man tager tilsammans många årswäxter, om mera råg än korn, emedan then sednare sädessorten wäl kan löna mer ymnigt, thet ena året än then förra, men thet slår ock oftare felt. Jag för min del är af then tankan, at rågen är ock säkrare för kölden, ty then sås om hösten, då then får wäl rota sig, är nögd med medelmåttig god sommar, om ock wåren ej skulle infalla nog bittida, och inbärgas tidigare, samt således ej underkastad thet äfwentyr af nattfroster, som kornet; särdeles kunde thet här låta sig giöra, om thetta folket får kunskap om rågens såning tillika med kornet.

Utaf the tidt och ofta ther i landet timande misswäxter, hän-

der ock ar säden ther är ganska dyr, och erindrar jag mig at under mit wistande therstädes betaltes för en tunna korn 38 à 40 Daler tun-

Sid 85.

nan. En sådan dyrhet på spannemål tillåter folket, at ständigt äta kornbröd, utan afgnaga tallbarken, äfwen som tilförene för-mält är, hwilken sedan then blifwit torkad och söndermalen, blandas med kornmjöl, men mästadels agnar, och bakas til bröd. Wid hwilken spis folket äro så wane, at om the något år få til-räckeligen säd, äta likafult sit så kallade barkbröd, endast på thet, at the af thenne mat ej måtte fara illa eller få någon siuk-dom, då the något missväxt är blifwa twungne at med sådan spis låta sig nöja.

Wäl wore om Lapparne så wäl som thetta folket kunde underwisas och wänjas at bruka och nyttia örter, såsom rötter af Jordpäron, Potatoes eller rofwor, samt theraf tilreda sig bröd, hwilket wore både smakeligare och bättre än then torra barken the nu förtära, samt synes wäl kunna wäxa i thenna lösa sanden, hwarpå jemwäl Pastor Forsberg giordt prof med Potatoes samt rofwor, hwilka härstädes wäl wäxa.

Ibland andre beswärligheter utaf hwilket folket om somma-ren i thetta land plågas är mygg och knort, en art små giftigt stickande yrfä, til skapnaden lika som en medelsort emellan mygg och flugor,

Sid 86.

med swarta och gula ränder twärt öfwer kropp och ben, hwilka naturen ther så ymnigt planterat, at då klart och lugnt wäder är om dagen kunna inwånarena ej på annat sätt bärga sig, än at the sudda sig i ansiktet med en af tiära och ister sammanblandad smörja, hwilken luktar så illa at hwarken myggor, eller the men-niskor som wid thenna luften äro owane, gierna trifwas hos then, som med en sådan balsam är anstruken.

Uti fina hus fördrifwa the thessa ohyror på thet sättet, at hwar afton rökes uti rummet med biörkswampar, hwarutaf these små creatur dö, åtminstone fly och förswinna, oakadt then ej är så wederwärdig för människans näsa. Eljest kunna mygg af al fördriwat. Af bittra läkedricke fördrifwes swåra siukdomar; igenom alfwarsam lag, skyndesam ransakning och sträng execution, the odygder, okynnen och wanartiga sinnens Landförderfweliga utbrott, som en ren dygd ej hinner förqwäfwat wid första tankan.

[--]

Sid. 87

[--]

Åsehle kyrka är then sidsta, som man ser under esan til thenna Lappmarken, then är af träd ganska illa bygd, likare en Hölada, än en kyrka.

Uti Drottning CHRISTINAE tid skal then, Lapparne til dienst och omvän-

Sid 88.

delse blifwit upsatt och thertil anordnad 6000 Daler Kopparmynt.

Hwilken och wid thes upbyggande må hafwa warit Byggmästare, så kan jag se och med trygghet säja, at then samma wid the, thertil anordnade penningars disponerande ej tagit någon skada.

I anseende til Soknens widlyftighet och Lapparnes långa kyrkowäg förrättas Gudstiensten allenast hwarannan söndag, då Församlingen Fredags aftonen kommer tilsammans och förblifwer Lapparne til Söndags aftonen, uti sine på kyrkwallen gjorde kojor, och Bönderne uti the til then ändan af them bygde Hus. Gudstiensten förrättas, så wäl om Lögerdagen, för then förflutne Söndagen, som ock Söndagen för then innewarande Söndagens Ewangelium. The utaf Lapparne,

som bo uppe i Fiellen komma ej oftare til Kyrka än knapt hwar stor Högtidsdag. Jul och Nyårstiden är en marknad wid Kyrkan: alla Lappar sköta då tillika både Siäl och Kropp, the gå i kyrkan och niuta sina salighets medel, och försälja sina waror.

The betala och då sin årliga ränta; hafwa the några trätor, så afgöras the wid thet tinget, som en gång årligen wid

Sid 89.

thenna tiden ther hålles. Men thet som för thetta folket är mäst angelägit, så lefwa the då uti sin största wällust, besynnerligen i fyllnad.

Wid thenna Åsehle kyrka är ock en Skola inrättad, hwarest en Skolemästare och 6 stycken Lappepoikar underhållas med lön, hus, kläder och föda, tils Poiken lärdt läsa och förstå sin Christendom. Then nya Skolemästaren sade sig wilja begynna en tilförene owanlig inrättning, nemligen at wänja thesse Lappepoikar wid mera brödätande, samt at bära Linnetyg, i thet säkra hopp, at thenna wanan med tiden skulle mycket bidra-ga til närmare umgänge och förbindelse med thet Swenska folket, hwarförutan så wäl han, som Herr Pastor Forsberg, hwilken tilförene warit Skolemästare, funnit at Lapparnas widskepelse ej kunna utrotas. För min del finner jag thetta wara så mycket mera grundat, som jag icke tror thet Lapparnes omvändelse flyter af hiertat, utan är idel förstälning och skrymtan. Wiljandes therhos enwished, at loda wid sina Förfäders sed, ej tillåta them, at skiljas wid theras förbindelse och mörker; til följe hwaraf the anse alla Christina kyrkio-

Sid 90.

-Ceremonier med lika omdöme, som thet wi fälla om theras widskepelse; ja, jag wille önska at them kunde bibringas heligare tankar om then enda Saliggiörande Religionens fastaste grundpelare, än then jag tror them i sit hierta hysa, ty the tro at

emellan theras Förfäders grufweliga lära och then Christna, ingen annan åtskilnad är, än then enda, at then senare hägnas af then här i Riket mäst rådande makten. I thenna tankan om theras Religion, styrkes jag dels af theras afsky för umgänge med främmande eller Swenskt folk, således Präster, dels theras fruktan at inlåta sig i samtal om Religions saker, dels af theras wane at i träd och lafwar lika såsom offer förwara wissa ben af theras slaktade Renar och fångade wildt, dels af theras räddhugade wane at blindt wis säja ja til alt thet then säger hwilken the tro äga makt öfwer sig, och dels af theras inbördes förknippelse, at ehuru the skulle begå Christnom oanständiga gierningar, samt jockande (siungande til sina afgudars ära) då the äro druckne, then ena Lappen thet dock med then andra döljer. Ja jag fruktar, at oakadt hwad beswär och möda man sig

Sid 91.

giordt och gör til the så kallade Lapptrumms utdödande, största delen Lappar them ändock hafwa och på sit sätt nyttia, fast än the uti sina widlöftiga skatteland hafwa mer än ymnigt tilfälle them at undandölja. Hwartil et tilräckeligt bewis är at ej längesedan Herr Pastor Forsberg upsnappat en dylik trumma, hwilken fast then borttogos, så kan Lappen dock sielf snart med ringa konst giöra sig et sådant för honom och i hans sinne högstnödigt Instrument.

Thetta Lapparnes trumlande tror jag wara blott et taskespeleli, af theras jag må säja adeptis, och at alla såsom öfwer naturliga utseende ting, som therom berättas, af en erfaren Taskspelare lätt skulle eftergiöras, om han allenast finge se och lära thet. Ja under vår resa hade wi exempel theraf, at Lapparne ansågo vår Compass och börsäks ur för the swenska Herrarnes spåtrummor, samt förundrade sig theröfwer, at när the sielfwa bruka spåtrummor, the ej wilja tillåta Lapparne at nyttia sina.

Uti then marknaden, som årligen Juletiden hålles wid

Åsehle kyrka, säljer Lappen Renar, Renshudar, skuten Fogel, obrodderade Lappmuddar, tort

Sid 92.

Renkiött, Ren-ost, korgar och Skinwaror eller Pelterier, han kunde ännu om han thertill wandes, skaffa Renshorns tömar af Renssenor, Tågwärke af rötter giorde, allehanda brodderier, torr fisk och theribland theras skiöna Lappsijk.

Han köper åter walmar, bly, krut, grofwa filtär, blått och rödt kläde, klädeslister, fina Porcellins Tobakspipor med små hufwuden, prässad Tobak, skärnålar, mässingsringar, mässing kiettlar, hampa til nät, litet salt, litet peppar, knifwar, sällan yxor, ännu sälnare hyflor och nafrar, men fram för alting Brännewin, om thet kan fås, eller ock i brist theraf Portugiswin, hälst om säljaren thet med bränwin upblandat. Theras järnbeslagne kistor och mästa Tobaken köpa the ifrån Norje, dit the theremot föra sina mästa Renshudar, som duga til sämskning.

Nybyggare åter sälja Smör, Ost, Meesost, torra Giäddor, skuten Fogel och något Pelterier, samt köpa theremot alt hwad en Landtman betarfwar, besynnerligen hampa, lin, krut, bly, salt, spanmål, järn koppar och mässingssaker, samt walmar.

Sid 93.

Häraf lærer man kunna finna, at om these Lappar och Nybyggare skola komma til någon förmögenhet, så bör handeln reta och upmuntra them til handaslögden, hwartil folket ej skulle wara oskickeligit om thet allenast rätt handleddes.

The Borgare, som resa dit ifrån Städerna, räknas mäst ifrån Umeå, hwilka mer idka thenna handel än Hernösands Boerne. Alt thet som köpes för contant, betalas med hwita penningar åt Lappen, samt något Kopp:mt åt Nybyggaren.

Ifrån Åsehle kyrka fingo wi Nybyggare, som wiste oss wä-

gen vidare up til Lappmarken. Resan skedde Ångemannna åen upføre igenom nedannämde stråk, sehl och forssar, bagaget måste på några ställen bäras så wäl som båtarne öfwer landet, för forssarnes häftighet, och ganska ofta war min Resecamerat, så wäl som jag, nödsakade at gå ibland tre, ibland en mil, ibland mer och ibland mindre at lätta båtarne och the- ras omak som them emot strömmen framrodde, drogo och stötte.

[--]

Recensioner

Max Engman. Lejonet och dubbelörnen. Finlands imperiella decennier 1830–1890. Atlantis. Stockholm 2000.

Max Engman är professor i allmän historia vid Åbo Akademi, Svenskfinlands eget universitet. I sin forskning har han främst behandlat relationerna mellan Finland och Ryssland. Hans doktorsavhandling 1983 tog upp ett viktigt men förbisett ämne: de omfattande flyttningarna av pigor, arbetare och hantverkare från Finland till S:t Petersburg under 1800-talet. Efter rikssprängningen 1809 orienterades hela Finland ekonomiskt mot den ryska huvudstaden. Tre fjärdedelar av den finska handeln med Ryssland på 1830-talet bestod i själva verket av underhåll av S:t Petersburg, som blev ett centrum för hela östra Finland. Migrationen av arbetskraft till världsmetropolen vid Neva var så omfattande att det 1840 bodde ungefär lika många finländare, omkring 10 000, i Åbo, Helsingfors och S:t Petersburg. Det är Engmans förtjänst att ha fäst uppmärksamheten på denna inte helt bortglömda men

klart underskattade befolkningsrörlighet.

Men Ryssland framstod efter 1809 som möjligheternas land också för finländare ur adeln och borgerskapet. Det var ingen massutvandring som av vanligt arbetsfolk utan snarare en selektiv "brain drain" för att använda ett modernt uttryck. Om denna handlar den här anmälda boken av Engman, ett resultat av författarens mångåriga deltagande i ett projekt om emigrationen från Finland.

En viktig grupp bland "högreståndsmigranterna" var officerarna. Under den ryska tiden kom över tre tusen finländare att tjänstgöra i tsarens armé och flotta. Finska kadettkåren i Fredrikshamn blev den viktigaste utbildningsanstalten. Sammanlagt avancerade mer än trehundra finländska officerare i rysk tjänst till generals eller amirals rang. En blev marinminister. Särskilt den ryska armén tog med öppna armar emot officerare av andra nationaliteter. Det var egentligen bara judar och polacker som var portförbjudna. Finländska officerare väckte på ryskt

håll inte samma animositet som den stora gruppen av balttyska officerare. Att vara rättskaffens som en svenskspråkig finländsk officer blev ett vanligt ryskt uttryck ("tjesten kak sjved").

Finländska officerare i rysk tjänst kom att spela en viktig roll under inbördeskriget och vid avväpningen av de ryska trupperna i Finland 1918. På 1920-talet fick många tidigare tsarofficerare stryka på foten inom finska armén för de i Tyskland utbildade "jägarna". Det stora undantaget är givetvis marskalcken Gustaf Mannerheim (1867–1951), det självständiga Finlands främste statsman och militär. Efter att ha genomgått kadettskolan i Fredrikshamn utexaminerades han 1899 från kavalleriskolan i S:t Petersburg och avancerade till överste under rysk-japanska kriget. I slutet av första världskriget kom Mannerheim att som generallöjtnant föra befäl över en separat rysk armékår.

En annan viktig grupp "elitfinländare" i Ryssland var ingenjörerna. Många svenska ingenjörer utvandrade i slutet av 1800-talet till Nordamerika. Deras finska kolleger drogs till järnvägs- och kanalbyggandet och den snabbt växande oljeindustrin i Ryssland. Nationalfilosofen J.V. Snellman trodde t.o.m. att Finland helt skulle dräneras på ingenjörer. Så blev det nu

inte men många sökte sig ut på den ryska marknaden. Tekniska högskolans matriklar i Helsingfors avslöjar att minst 334 nyutexaminerade ingenjörer före första världskriget gick i rysk tjänst. Ytterligare ett par hundra finländare med lägre teknisk kompetens återfinns inom tekniksektorn i Ryssland. Den oftast nämnde arbetsgivaren är Nobelkoncernen med anläggningar i både S:t Petersburg och Baku.

Den mest namnkunnige finländske ingenjören i S:t Petersburg var Jakob Robert Runeberg (1846–1919), en av skaldens sex söner som nådde vuxen ålder. "I mycket framstår han som den nya tidens optimistiske hjälte: ingenjören för vilken alla element, vatten, sten, is, ja till och med luften kunde och borde utnyttjas människan till godo" skriver Engman.

Petersburgfinländarna ur de högre samhällsskikten fann sig väl tillrätta i den ryska huvudstaden och för flertalet av dem låg det ingen motsättning i att avsluta sina baler och soaréer med att sjunga både "Tsarhymnen" och "Vårt Land". Under 1800-talets sista årtionden orienterade sig emellertid Finland bort från S:t Petersburg. Amerika blev nu framtidslandet dit mer än 300 000 finländare kom att emigrera. Konstitutionella konflikter och hårdhänta

förryskningssträvanden stärkte den finska separatismen och ledde så småningom fram till frigörelsen och självständigheten 1917–18.

Lars-Göran Tedebrand

Bo Oscarsson (utg). Orlboka. Ordbok över jamskan. Jengel. Förlaget för Jemtlandica. Östersund 2001. 520 s. ISBN 91-88672-042.

Kommer våra dialekter att kunna fortleva eller är de dömda att sakta tyna bort i glömska? Frågan har under åtskilliga decennier varit aktuell i och med en omfattande urbaniseringsprocess och – inte minst – en accelererande framväxt av en helt ny massmediesituation med radio, TV och IT. Nya, normerande mönster för tal och skrift har utvecklats och fått stor spridning, och gamla dialektskillnader har parallellt med denna utveckling i ganska rask takt reducerats och utjämnats.

Det finns dock flera tydliga exempel på att det föreligger ett stort och väl spritt intresse för att bevara kunskap om och fortsatt bruk av våra svenska dialekter. Många nyutexaminerade lärare i svenska menar, att undervisning i momentet dialekter i skolan hör till de

viktigare inslagen i ämnet överhuvudtaget. Flera goda examensarbeten som med didaktisk anknytning beskriver olika dialekter har också tagits fram i lärarutbildningar vid våra högskolor och universitet. Även studenter på universitetens fristående kurser i ämnet Nordiska språk väljer inte sällan att fördjupa sig i dialektproblem på såväl grund- som forskarutbildningsnivå. Utanför de akademiska murarna bedrivs i olika delar av vårt land sedan länge ett engagerat allmänhetens arbete i form av studiecirkelring kring dialekter, liksom inspelningar och uppteckningar av framför allt äldre informanternas tal (och skrift).

Ett problem rörande publicering och spridning av insamlat dialektmaterial har ofta utgjorts av att detta hållits svåråtkomligt i olika otryckta ordlistor eller inspelningar, förvarade i skilda samlingar. Nyligen har dock ett viktigt hjälpmedel för förståelse och kunskap om jämtländska dialekter ("jamska") kommit ut av trycket, i och med att Bo Oscarsson givit ut den omfattande *Orlboka. Ordbok över jamskan*. Ordboken definierar *jamska* som "det övergripande namnet på det regionala språket i Jamtland. Jamskan består av flera dialekter, sinsemellan olika, men kallas av alla för jamska, oavsett vilket mål man talar".

Ordboken bygger på ett sjuttio-tal olika ordlistor från 1700-talet och framåt, alla tydligt redovisade i en källförteckning. Bland upphovsmännen återfinns bl.a. Abraham och Fale Burman, Abraham Agerberg, Anders Backman och Erik "Åcke" Olsson. Varje ordlista har insamlats i en egen databas, som sedan samkörts till en större gemensam bas med samtliga ord och översättningar. Ur denna har en syntes av jamskan extraherats. Ordboken presenterar med andra ord ett slags "nyjamska", som en parallell till Ivar Aasens nynorsk. Oscarsson påpekar själv i ett förord, att flera dialekter inte finns representerade i ordboken, helt enkelt därför att uppteckningar ännu inte existerar. Så saknas t.ex. större ordlistor från Offerdal, Bräcke, Mattmar m.fl. socknar. I Offerdal har dock arbetet med en ordlista inletts i studiecirkeform under senare delen av år 2000. Med Oscarsson skulle man önska "att så sker i de andra övriga nämnda socknarna som saknar egen ordlista". Forskningsläget till trots är alltså ordboken ovanligt omfattande och sägs redovisa över tjugofemtusen jamska ord och belägg, "vari ingår de flesta jamska dialekterna".

Ordboken innehåller flera intressanta avsnitt (se nedan), men den avgjort mest utrymmeskrävande delen utgörs naturligt nog

av ordförteckningen ("Orlboka") med uppslagsord och förklaringar. Förteckningen uppstår runt fyrahundrafemtio sidor och är mycket rik – ibland överrik – på i de flesta fall fungerande korshänvisningar. Vill man tillägna sig ett omfattande jamskt förråd av synonymer är *Orlboka* mer än generös, men ibland styrs läsaren från ett uppslagsord till ett annat i överraskande stor utsträckning. En hänvisning från *komte* "varför" till *di* "därför" känns inte alldeles nödvändig, men som direktupplysning och svar på läsarens fråga "Men vad heter då...?" fungerar det ju bra. Några andra liknande exempel må anföras: Från *kutin* "hjorttryffel, insamlad och torkad" hänvisas till *soppen* "svampen", från (*de*) *rada* "det lyser rött" till *viit på* "synas, de syns på", från *stullhtn* "bollen" till *klotermyl* "dets.", från *sull* "(brutet tunn)bröd i mjölk" till *örse* "virket, ämnet, materialet" och från *terspetikkeln* "klockpendeln" till *kosa* "dets.".

Det hör till undantagen att man i *Orlboka* efterlyser någon viss uppslagsform eller hänvisning, men det kan förekomma vid något enstaka tillfälle. Från formen *brukkt* "brukat" hänvisas man sålunda till *bruuk*, men här lämnar *Orlboka* för en gångs skull läsaren i sticket, då detta ord saknas helt.

Under otäck "elak" anges formen *thækker* "täck" från Oviken, men inte heller den finns med som uppslagsord. Under *sæmskringjen* omnämns i förklaringen också *ræknageln* – kanske kunde också detta "gammaldags garvarverktyg" upphöjas till eget uppslagsord. *Særkdøftan* "delen nedom midjan av kvinnligt lintyg" skulle förklaras än tydligare om en hänvisning till det medtagna *døftan* "nedre delen av särk" infördes.

Artiklarnas omfattning är vanligen tämligen korta och koncisa, men någon gång kan de svälla i omfång. Det man inte vet om t.ex. *kjøttkokninga* eller *ångroa* efter att ha tagit del av vad *Orlboka* har att säga i ämnet, synes knappast värt att veta överhuvudtaget.

Etymologiska notiser presenteras emellanåt, men dessa bör tas med en nypa salt med tanke på det källkritiska läget. Om t.ex. *håmmer* "skratta" kan föras till *hamra* eller *køyas* "kvälja, vämjas" kan sättas i samband med engelskans *choke* "kväva(s)" får nog tills vidare hållas för osäkert, liksom om *shlöm* "intelligent, klok" bör jämföras med norskans *kjøn* "klok". Bland uppslagsorden återfinns även enstaka ort- och personnamn, vilket kan tyckas något omotiverat. Vilka principer som här fått råda synes oklart, men sannolikt har man velat presentera

belägg från de olika samlingarna så utförligt som möjligt, eftersom namnen vanligen föreligger i god "jamsk" form.

Oscarsson påpekar själv, att ordboken "bygger på listor, som bara undantagsvis har grammatiska uppgifter om ordklass, genus, kasus och så vidare". Tillgängliga resurser har tyvärr inte medgivit kompletteringar på denna punkt i samband med utgivningen. Detta är en liten, men dock brist, eftersom det kan inträffa att olika uppslagsord står i följd som homonymer med identisk stavning. *Fyla* och *går* m.fl. exempel förekommer sålunda trefalt, och det innebär för läsaren en extra koncentration för att hitta rätt.

Ordboken ger också bl.a. en presentation av "det jamska alfabetet", läsanvisningar (i anvisningarna för hur vissa bokstavskombinationer ska utläsas har dessvärre tecknen för tjockt och tunt l av misstag sammanfallit), översikt över jamska ordsamlingar, personalia med biografier, nyckel till förkortningar (här hade det varit önskvärt med förklaringar även till förkortningar som fsv, nska, ang, fht, t med flera – inte bara förkortningar till utnyttjade källor), vägledning för stavning av jamska samt, inte minst, en jamsk grammatik, som ger en ny saklighet till våra vanligare grammatiska be-

grepp. Här kallas t.ex. substantiven för *sakorla*, konjunktionerna för *binnihoporla*, och räkneorden för *nufferorla*. Mera konkret kan det svårigen uttryckas, vilket för övrigt även gäller den jamska benämningen för det sentida tecknet @: *råmp-a*. Vem påstod att dialekterna inte lever?

I stort fungerar alltså ordboken utmärkt. Ett gnetigt påpekande om att udd- i *uddstuhus* kallas för prefix i stället för förled – förutsatt att vi verkligen här har att göra med udd- i betydelsen "spets" – må lämnas därhän. De anmärkningar som ovan har kommit till uttryck ska inte skymma det faktum att den kunnige entusiasten Bo Oscarsson m.fl. har tagit fram ett mycket gott hjälpmedel för alla som vill utöka sina kunskaper om och i det intressanta målet "jamskan". Ett omfattande källmaterial bestående av inte sällan tämligen svårtydda anteckningar och notiser har under vad man kan förstå stor möda redigerats och presenteras nu i *Orlboka* i lättillgänglig, användarvänlig form. Boken försva-

rar sin självklara plats i alla jämtiländska (skol)bibliotek och studieförbund, men kan säkert finna intresserade läsare även utanför Jamtland.

Slutligen kan som ett memento för framtiden nämnas, att rätt nyligen författades inom grundskollärarutbildningen vid Umeå universitet ett examensarbete, som beskriver jamskans ställning och användningsområden i dagens skola. Arbetet bär titeln: *Uttan jamsken går mæ beei!* Skulle något vara oklart med tolkningen av detta dramatiska påstående, finns som framgått numera snar hjälp att få. Arbetet med att beskriva jamskan är dock, påpekar Oscarsson, inte färdigt i och med att ordboken publicerats. "Det finns ännu oerhört mycket kvar att göra. Förhoppningsvis kan ordboken, utöver att stimulera yngre och äldre användare av jamskan, utgöra en sporre till fördjupning och forskning".

Bertil Westberg

Medarbetare i detta nummer

Fyr Gullik Dahlstedt, född 1944 i Uppsala, fil. kand. och arkitekt, bosatt i Nyköping och Umeå, har forskat i arkitekturhistoriska och estetiska frågor och samband.

Heidi Hansson, f. 1956 i Umeå. FD, forskarassistent vid Institutionen för Moderna språk/Engelska, Umeå universitet. Förbereder ett projekt om utländska resenärers skildringar av Norrland på 1800-talet.

Martha Maria Hellgren, f. 1933 i Ostvik inom Byske församling, bor i Skellefteå. Fil. lic. och doktorand i ekonomisk historia vid Umeå universitet.

Anders Huggert, f. 1944 i Solna, är bosatt i Umeå och numera forskare vid Västerbottens museum. Under 18 år har Huggert tjänstgjort som chef vid detta museum.

Susanna Angéus Kuoljok, f. 1939 i Tjiengalluokta. FD, forskarassistent i finsk-ugriska språk (samiska) vid Finsk-ugriska institutionen, Uppsala universitet.

Patrik Lantto, f. 1968 i Piteå, FD, forskarassistent vid Institutionen för historiska studier vid Umeå universitet. Aktiv inom ett nordiskt samehistoriskt forskningsnätverk (Tromsø, Umeå och Uleåborg).

Kjell Ransjö, född 1934 i Norra Råda i Värmland, bosatt i Umeå. Leg. tandläkare, numera pensionär, historieforskare på fritiden.

Göran Stenmark, f. 1961 i Junsele, bor i Junsele. Arbetar på SVAR i Ramsele med släktutredningar och kursverksamhet rörande släkt- och hembygdsforskning.

Lars-Göran Tedebrand, f. 1939 i Sundsvall, professor i historisk demografi vid Umeå universitet och kulturmedarbetare i Sundsvalls tidning.

Bertil Westberg, f. 1951 i Nacka, men uppvuxen i Halmstad. Universitetslektor i nordiska språk vid Umeå universitet. Språkhistoriker.

Innehåll

MEDLEMSINFORMATION	1
KJELL RANSJÖ: Ett kårhus uppgång, nedgång och förfall	2
PATRIK LANTTO: "För att med sin fackla få sprida ljus, där mörker varit rådande"	8
ANDERS HUGGERT: Burträskare är ludna under fötterna	27
HEIDI HANSSON: I civilisationens utmarker	33
MARTHA HELLGREN: Madam Östlund!	52
FYR GULLIK DAHLSTEDT: Vår Norrlandsresa	55
SUSANNA ANGÉUS KUOLJOK: Samiska ortnamn	72
GÖRAN STENMARK: Arwid Ehrenmalms resa till Åsele Lappmark 1741	83
RECENSIONER	98
MEDARBETARE I DETTA NUMMER	105